

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΔ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 176 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2001 • ΚΙΣΛΕΒ - ΤΕΒΕΤ 5762

Κείμενα Τιμής

ΣΕ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ τεύχος του περιοδικού μας (αρ. 173, Μαΐου-Ιουνίου 2001), είχαμε δημοσιεύσει στοιχεία για τις ενέργειες που έκαναν διάφοροι παράγοντες της Ελληνικής Πολιτείας προς τις Γερμανικές Αρχές Κατοχής με την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να διασώσουν ομοθρήσκους μας κατά το Ολοκαύτωμα. Είχαμε επίσης αναφέρει όλα όσα έχουμε κάνει – και εξακολουθούμε να πράττουμε – για να τιμήσουμε τη μνήμη αυτών των ευεργετών.

Εκκλήση του πρωθυπουργού Ι. Ράλλη να μην εκποτιστούν οι Εβραίοι της Παλαιάς Ελλάδας - νομιμόφρονες πολίτες, πλήρως εξομοιωμένοι με τους Χριστιανούς.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

**Προς την Αυτού Εξοχότητα
Τον Πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα
Δρ. G. Altenburg**

Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1943

Εξοχώτατε!

Από τον ανώτατο Αρχηγό των S.S. και της Αστυνομίας για την Ελλάδα εκδόθηκε διαταγή, η οποία υποχρεώνει τους Έλληνες πολίτες Εβραϊκού θρησκειώματος να δηλωθούν και να καταχωρηθούν σε καταλόγους. Η γνωστοποίηση αυτής της διαταγής μου δίνει την εντύπωση ότι η εφαρμογή των μέτρων, τα οποία ελήφθησαν στη Θεσσαλονίκη από την Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση κατά των Εβραίων, πρόκειται να επαναληφθεί και εδώ κατά των Ελλήνων πολιτών Εβραϊκής καταγωγής.

ΠΡΟΣΦΑΤΑ ήλθαν σε γνώση μας δύο άλλες ενέργειες, οι οποίες δημοσιεύονται στο βιβλίο του καθηγητή κ. Χ. Φλάισερ «Στέμμα και Σβάστικα - Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης»:

Ο ΤΟΤΕ Πρόεδρος της Κυβερνήσεως Ιωάννης Γ. Ράλλης, με ημερομηνία 7 Οκτωβρίου 1943, απέστειλε το παρακάτω έγγραφο προς τον πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα. (Τα κείμενα είναι στη γερμανική γλώσσα και δημοσιεύονται σε μετάφραση).

Εν όψει ενός τέτοιου ενδεχομένου, Εξοχώτατε, η Ελληνική Κυβέρνηση νοιώθει υποχρεωμένη να παρουσιάσει τις ρηματικές διακοινώσεις Αρ. Ε130 της 18.3.43 και Αρ. Ε136 της 22.3.43 και να επαναλάβει τις διαμαρτυρίες που είχαν εκεί διατυπωθεί.

Η πιθανότητα εκδιώξεως αυτών των Ελλήνων πολιτών από τη μητέρα πατρίδα τους, οι οποίοι από αμνημονεύτων χρόνων ζουν στο Ελληνικό έδαφος και η μεταφορά τους σε άγνωστα μέρη γεμίζουν τόσο την Ελληνική κυβέρνηση όσο και την κάθε Ελληνική καρδιά με λύπη.

Οι Ισραηλίτες της παλαιάς Ελλάδος (δηλαδή της Ελλάδος πριν τους Βαλκανικούς πολέμους) έχουν απομωιωθεί πλήρως στην τοπική γλώσσα και ιστορία και έχουν αναδείξει ποιητές, οι οποίοι διακρίθηκαν μέσω του Ελληνικού φρονήματος τους.

Ως νομοταγείς αείποτε πολίτες, έχουν πολεμήσει σε κάθε περίπτωση υπέρ της Ελλάδος και πολλοί από αυτούς έχουν διακριθεί με τιμή στα πεδία των μαχών.

Μέσω της ευσυνειδησίας τους, των ικανοτήτων τους και του αισθήματος καθήκοντος διέπρεψαν ως κρατικοί υπάλληλοι και, ιδιαίτερα, ως δικαστές και στρατιωτικοί.

Με επιτυχία χειρίστηκαν δύσκολες κρατικές υποθέσεις και αγωνίστηκαν με ευσυνειδησία για τα συμφέροντα της χώρας.

Η Ελληνική Εκκλησία πάντοτε παρείχε στην Ισραηλιτική μειονότητα της Ελλάδος την προστασία της και ενέπνεε τον Ελληνικό λαό με το πνεύμα της ανεκτικότητας και της ανεξιθρησκείας.

Οι Ισραηλίτες της παλαιάς Ελλάδος αποτελούν μια ασήμαντη μειονότητα, η οποία από πολιτικής και πολιτιστικής σκοπιάς είναι αδύναμη.

Συνέχεια στη σελ. 29

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Θεσσαλονίκη: Η αποβάθρα του Λευκού Πύργου στα 1900.

Το ξενοδοχείο Continental της Θεσσαλονίκης, έργο του Ζακ Μωσέ, χρονολογείται το 1929. Από το αρχικό κτίριο του μεσοπολέμου διατηρήθηκαν μόνον οι όψεις του.

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης

και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος

Των κ.κ. ΦΟΙΒΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ & ΜΑΡΙΝΟΥ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ

1. Ιδεολογικά ρεύματα στον εβραϊσμό της διασποράς: σιωνισμός και αφομοιωτικές ιδεολογίες

Με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 αρχίζει μια νέα περίοδος στην ευρωπαϊκή ιστορία, που σηματοδοτείται από την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών εθνικισμών και συνακόλουθα τη σταδιακή δημιουργία ενός νέου τύπου κράτους, του εθνικού κράτους. Η πρόσληψη της εθνικής ιδεολογίας από τον εβραϊσμό της διασποράς πέρασε ωστόσο από μια εντελώς ιδιόμορφη πορεία, λογικό επακόλουθο της ιδιαίτερης σχέσης των Εβραίων της δυτικής Ευρώπης με τα κράτη και τους λαούς της. Η πορεία αυτή σηματοδοτείται αρχικά από την απόκτηση ίσων πολιτικών δικαιωμάτων και κρατικής υπηκοότητας, εξέλιξη που προήλθε ίσως όχι τόσο από το γενικό πνεύμα της πολιτικής ιδεολογίας των εθνικών κρατών όσο από την ανάγκη των κρατών αυτών για μεγάλα κεφάλαια προς επίτευξη των οικονομικών τους συναλλαγών, κεφάλαια που σε εκείνη τη φάση μπορούσαν να βρεθούν κυρίως μέσω των μεγάλων εβραϊκών τραπεζών. Η κατάλυση των ghetto στις γαλλικές και γερμανικές πόλεις και η ταυτόχρονη ένταξη των Εβραίων σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής οδήγησαν σε μία έντονη κίνηση για τη χειραφέτησή τους. Στη φάση αυτή, για τους ίδιους τους Εβραίους η χειραφέτηση ταυτίστηκε με την αφομοίωσή τους από τους λαούς των κρατών στα οποία διέμεναν: όλο και περισσότεροι γερμανοεβραίοι ή γαλλοεβραίοι θεωρού-

σαν τον εαυτό τους Γερμανό ή Γάλλο αντίστοιχα, επιζητώντας παράλληλα απόλυτη ισότητα με τους υπόλοιπους πολίτες της χώρας τους. Η τάση αυτή συνοδεύτηκε, και αυτό δείχνει ακριβώς την έντασή της, με μια κίνηση εγκατάλειψης της παραδοσιακής ιουδαϊκής θρησκείας είτε προς τον ανανεωτικό Ιουδαϊσμό (Reform) είτε ακόμα, αλλά και πολύ πιο σπάνια βέβαια, και προς το Χριστιανισμό.

Η επικράτηση του ρομαντισμού από τις αρχές του 19ου αι. και η συνακόλουθη ανάπτυξη του εθνικισμού, η απαίτηση δηλ. ενός ένθερμου πατριωτισμού περισσότερο παρά των τεκμηρίων του καλού πολίτη, κατέδειξε αρκετά γρήγορα, κυρίως στη Γερμανία, τα αδιέξοδα αυτής της αφομοιωτικής προσπάθειας. Η παράλληλη ανάπτυξη του σύγχρονου αντισημιτισμού ενέτεινε αυτή τη διαπίστωση ωστόσο η αφομοιωτική κίνηση παρέμεινε το μόνο ορατό μέσο για τη χειραφέτηση των Εβραίων και μάλιστα έγιναν προσπάθειες να συντονιστεί πανευρωπαϊκά. Έτσι, ιδρύονται διάφορες οργανώσεις όπως η Alliance Israélite Universelle (AIU: 1860), η Anglo - Jewish Association κ.ά. με στόχο τη χειραφέτηση μέσω οργανωμένης προσπάθειας για πολιτιστική αφομοίωση και οικονομικοκοινωνική ενσωμάτωση. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίστηκαν μέχρι και τις αρχές του 20ού αι., παρά τον ολοένα εντεινόμενο πολιτικό αντισημιτισμό¹.

Από τη δεκαετία του 1880 και εξής, σαν απάντηση στα αδιέξοδα της αφομοιωτικής προσπάθειας αλλά και σαν ένδειξη της έστω και καθυστερημένης διεόδουσης της εθνικιστικής ιδεολογίας στους κόλπους των Εβραίων, γεννιέται το κίνημα του σιωνισμού, με σκο-

πό αρχικά την τόνωση της εβραϊκής συνείδησης και στη συνέχεια τον επανεποικισμό της εθνικής εστίας της Παλαιστίνης. Οι πρώτοι έποικοι στην περιοχή αυτή φθάνουν ήδη το 1882. Το πρώτο Σιωνιστικό Συνέδριο πραγματοποιείται τον Αύγουστο του 1897 και οι σιωνιστικές ιδέες γνωρίζουν όλο και μεγαλύτερη εξάπλωση, με κύριο ιδεολογικό εκπρόσωπο τον Theodor Herzl².

Οι σιωνιστικές προσπάθειες και κυρίως η υποστήριξη του βαρόνου Rothchild οδηγούν στις 2 Νοεμβρίου 1917 στη διαβόητη διακήρυξη Balfour, με την οποία η Παλαιστίνη αναγνωρίστηκε ως η εστία των Εβραίων, οι οποίοι αποκτούσαν δικαίωμα απεριόριστης μετανάστευσης, με παράλληλη διαφύλαξη των αραβικών δικαιωμάτων³. Τότε αρχίζει το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα από την Ευρώπη και Αμερική προς την Παλαιστίνη: ενδεικτικά, το 1926 οι Εβραίοι είχαν φτάσει στο 19% του παλαιστινιακού πληθυσμού⁴. Το σιωνιστικό όραμα όμως δεν θα ευοδωθεί πλήρως παρά μόνο το 1948, με την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ με βρετανική παρέμβαση - και γνωστές συνέπειες.

2. Η θέση της εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη

Όταν το 1170 ο μεγάλος ισπανοεβραίος περιηγητής Βενιαμίν εκ Τουδέλας επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη, καταγράφει 500 περίπου Εβραίους⁵. Πρόκειται για τους λεγόμενους ρωμανιώτες, τους Εβραίους δηλ. που ζούσαν στα ελληνικά εδάφη ήδη από την εποχή της ρωμαϊκής διασποράς. Το 1492 με την ενοποίηση της Ισπανίας (Reconquista), οι βασιλείς Φερδινάνδος και Ισαβέλλα εκδίδουν το διάταγμα της Αλάμπρα, με το οποίο εκδιώκονται από τη χώρα όλοι οι μη καθολικοί κάτοικοι, και κυρίως οι Εβραίοι είναι οι λεγόμενοι Σεφαραδίμ (από την εβραϊκή λέξη σεφαράδ = Ισπανία), οι οποίοι αφού περιπλανώνται σε διάφορα μέρη της Μεσογείου και κυρίως στη Σικελία και Κάτω Ιταλία καταλήγουν στα οθωμανικά εδάφη, όπου τους προσφέρεται ανεξιθρησκεία και πολλές ευκαιρίες για κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Ένα από τα κυριότερα σημεία συγκέντρωσης των σεφαρντίμ είναι η Θεσσαλονίκη, η αποκαλούμενη και «μικρή Σεφαράδ» ή «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων». Έτσι, ενώ το 1478 ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 2254 χριστιανικές και μουσουλμανικές οικογένειες, το 1519 ο αριθμός έχει αυξηθεί σε 4073, από τις οποίες το 56% είναι εβραϊκές, το 1530 σε 5132 (52% Εβραίοι) και το 1613 σε 7557 οικ. (68% Εβραίοι)⁶. Η Θεσσαλο-

νίκη γίνεται κέντρο της εβραϊκής σκέψης του 16ου αι. Χαρακτηριστική είναι η απήχηση, όχι μόνον εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του μεσσιανικού κινήματος του Sabbatai Zevi, κίνημα που εδώ μας ενδιαφέρει όσον αφορά μια βασική συνέπειά του, τη δημιουργία των ντονμέδων (dönme), των οπαδών του ψευδο-μεσσία που υποχρεώθηκαν να εξισλαμισθούν έστω και επιφανειακά.

Το 18ο και μέχρι τα μέσα του 19ου αι. η εβραϊκή κοινότητα της πόλης γνωρίζει μια σχετική παρακμή μετά το 1850 όμως, η οικονομική διεύδυση των Μεγάλων Δυνάμεων στην αυτοκρατορία και οι αλλαγές στο διαμετακομιστικό εμπόριο, που καθιστούν τη Θεσσαλονίκη εμπορικό κέντρο με πανευρωπαϊκή εμβέλεια ξαναφέρνουν την ακμή: το 1842 οι Εβραίοι της πόλης φτάνουν τους 36.000 σε σύνολο 70.000 κατοίκων και αυξάνονται με γοργό ρυθμό (1870: σε σύνολο 90.000 οι 50.000 Εβραίοι, οι 22.000 Τούρκοι - ντονμέδες, οι 18.000 Έλληνες, 1882 - 4: από 85.000 οι 45.000 Εβραίοι, 1902: από 126.000 οι 62.000 Εβραίοι, 1913: από 157.889 οι 61.439 Εβραίοι, οι 45.889 Τούρκοι, οι 39.956 Έλληνες, 1917: από 170.000 οι 90.000 Εβραίοι)⁷ κρατώντας σταθερά ένα ποσοστό πάνω του 50%, χωρίς να υπολογίσουμε τους ντονμέδες⁸.

Κατά την περίοδο αυτή η εβραϊκή κοινότητα ακμάζει και πάλι από κάθε άποψη. Ο γιατρός Mois Allatini αφιέρωσε τη ζωή του στην αναδιοργάνωση της κοινότητας και ειδικότερα στην ανανέωση της εκπαίδευσης⁹, η οποία από το 1860 περίπου συνδέεται με τη δραστηριότητα της AIU (που είχε κύριο στόχο τον εκσυγχρονισμό και το συνδυασμό της θρησκευτικής με τη λαϊκή και συγχρόνως με την επαγγελματική εκπαίδευση)¹⁰. Στα σχολεία που δημιουργήθηκαν, αλλά και στα μεσαία και ανώτερα εβραϊκά στρώματα γενικότερα, μεγάλη έμφαση δινόταν στη γαλλική γλώσσα και κουλτούρα, σε σημείο ώστε να διατυπωθούν κατηγορίες για συρρίκνωση της παραδοσιακής σεφαραδίτικης κουλτούρας¹¹. Ο γενικός αυτός εκσυγχρονισμός δεν ήταν ομοιόμορφος ούτε άγγιζε κάθε κοινωνική τάξη και κάθε τομέα της καθημερινής ζωής για παράδειγμα, πολύ αργή ήταν η ανανέωση του ραβινάτου λόγω της αντίδρασης της παλιάς, συντηρητικής ραβινικής φρουράς που θεωρούσε ότι έχανε τη δύναμή της¹².

Την εποχή εκείνη ιδρύονται και διάφοροι φιλανθρωπικοί σύλλογοι¹³, πολλοί από τους οποίους παίζουν μεγάλο ρόλο στην ιδεολογική εξέλιξη της κοινότητας ανάμεσά τους το Club des Intimes, που ιδρύθηκε το 1873 και μετέπειτα (1890) προσχώρησε στο Grand Cercle Commercial Israélite: σκοπός του ήταν η προ-

στασία των Εβραίων επαγγελματιών που πλήττονταν από την επιδιωκόμενη οικονομική κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου. Ο Cercle de Salonique (1873), από την άλλη, είχε σκοπό την προώθηση των καλών σχέσεων των μειονοτήτων, χαρακτηριζόταν άλλωστε από την αντιπροσώπευση όλων των εθνοτήτων σε επίπεδο μέσης και μεγαλοαστικής τάξης¹⁴.

Από το 1880 περίπου η Θεσσαλονίκη γνωρίζει μια πρωτόγνωρη όσο και αλματώδη βιομηχανική ανάπτυξη¹⁵ που αντανάκλα γενικότερα στην ευημερία της αλλά και στην τοποθέτησή της στην οικονομική, κοινωνική και ιδεολογική πρωτοπορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - εκεί άλλωστε αναπτύσσεται το μαζικότερο και πιο οργανωμένο εργατικό κίνημα στα Βαλκάνια, στο οποίο πρωτοστατούν Εβραίοι και Βούλγαροι¹⁶.

Οι αρχές του 20ού αι. θα φέρουν νέες εξελίξεις που σχετίζονται και με την ανάπτυξη μικροαστικής και μεσοαστικής τάξης στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας¹⁷. Ιδίως μετά το 1908 και την επανάσταση των Νεοτούρκων¹⁸ δημιουργούνται διάφορες πολιτιστικές οργανώσεις με σιωνιστική απόκλιση, οι οποίες θα εντείνουν τη δράση τους μετά το 1912¹⁹. Ενδεικτικά αναφέρεται η σιωνιστική νεολαία Μακκαβαίοι ή Μακάμπι (1908), οργάνωση που ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη για να εξελιχθεί σε διεθνή²⁰. Μετά το 1908 αρχίζει να οξύνεται και ο ανταγωνισμός μεταξύ της αφομοιωτικής, γαλλόφιλης ΑΙΥ και των υπό γερμανική επιρροή σιωνιστών²¹. Χαρακτηριστικά ο μεγάλος λόγιος και ιστορικός της εβραϊκής κοινότητας Joseph Nehama (1881 - 1971), στην αλληλογραφία του με την ΑΙΥ καταφέρεται συχνά εναντίον του σιωνισμού (ενίοτε τον ονομάζει «εθνικισμό») και ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1900 αντιτάσσεται στους οπαδούς της ίδρυσης εθνικής εστίας στην Παλαιστίνη: η θέση του Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη, γράφει, είναι στη Θεσσαλονίκη²², πεποίθηση που πρέπει να κυριαρχούσε στη μεγάλη πλειοψηφία της κοινότητας.

3. Η σύγκρουση των εθνικισμών

Η Θεσσαλονίκη λόγω της μεγάλης γεωπολιτικής και οικονομικής της σημασίας, της θέσης της ως πρωτεύουσας της από διάφορες πλευρές διεκδικούμενης Μακεδονίας, αλλά και της ιδεολογικής της ζωντανίας αποτέλεσε στις αρχές του αιώνα κέντρο ανάπτυξης και σύγκρουσης των εθνικών ιδεολογιών κάθε λαού που την κατοικούσε. Απομακρυσμένη σχετικά από την Κωνσταντινούπολη αλλά και πόλη με

ισχυρό κοσμοπολίτικο χαρακτήρα ονομάστηκε «κέντρο ελευθερίας» (kabe-i Hüriyyet) και ήταν η κύρια εστία όπου αναπτύχθηκε το νεοτουρκικό κίνημα αλλά και ο ίδιος ο τουρκικός εθνικισμός, αντίθετος με τον κοσμοπολιτισμό²³. Το πιο προοδευτικό κομμάτι του μουσουλμανικού στοιχείου ήταν άλλωστε οι ντονμέδες, οι οποίοι το 1912 μεταφέρθηκαν στην Πόλη, όπου εργάστηκαν για τη νέα Τουρκία²⁴.

Ο ελληνικός εθνικισμός, υπό άμεση κρατική εποπτεία (το 1835 ιδρύθηκε το πρώτο ελληνικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη²⁵), στράφηκε από νωρίς κατά του βουλγαρικού στοιχείου, όπως ήταν φυσικό την ταραγμένη περίοδο του μακεδονικού αγώνα. Ο βαθμός επίδρασης της ελληνικής κρατικής προπαγάνδας φαίνεται καθαρά από τη μη ανάπτυξη ταξικών κινήματων στους Έλληνες, καθώς τα ελληνικά εργατικά συνδικάτα της πόλης ήταν κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του κλήρου και των εθνικών οργανώσεων²⁶.

Τέλος, αρκετά ισχυρή ήταν η βουλγαρική παρουσία, παρά την ισχνή αναλογία των βουλγαρόφωνων στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης (το 1911 υπήρχαν γύρω στους 10.500 «Βούλγαροι», που αποτελούσαν το 6,2% του πληθυσμού²⁷). Η βουλγαρική προπαγάνδα αναπτύχθηκε κυρίως μέσω σχολείων από το 1880 και μετά, με στόχους τόσο τους Οθωμανούς όσο και τους Έλληνες. Σημαντική ήταν όμως και η παρουσία των Βουλγάρων στο δυναμικό εργατικό κίνημα, αν και το Νοέμβριο του 1909 σημειώνεται μια προσωρινή ρήξη των Βουλγάρων σοσιαλιστών με την, εβραϊκή κυρίως, Φεντερασιόν, ρήξη οι λόγοι της οποίας δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ήταν εθνικιστικοί²⁸.

Κατά τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο η Θεσσαλονίκη αποτελεί κεντρικό στρατηγικό στόχο τόσο των Ελλήνων όσο και των Βουλγάρων. Η μεγάλη γεωπολιτική και οικονομική της σημασία προκαλούν άλλωστε και το έντονο ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων, κυρίως της Αυστροουγγαρίας και της Γαλλίας που έτειναν, ιδίως η πρώτη, στην ένταξη της πόλης σε ένα αυτόνομο καθεστώς υπό διεθνή εγγύηση. Ήταν φυσικό η εβραϊκή κοινότητα, το κυρίαρχο πληθυσμιακό στοιχείο, να ταχθεί υπέρ του σχεδίου αυτού διεθνοποίησης για πολλούς λόγους. Ο κυριότερος ήταν οι φόβοι ότι η ελληνική κυριαρχία θα οδηγούσε σε οικονομικό μαρασμό τη Θεσσαλονίκη, αποκόπτοντάς την από τις μεγάλες αγορές της βαλκανικής ενδοχώρας και των οθωμανικών μικρασιατικών παραλίων²⁹. Οι αντιρροήσεις αυτές των Εβραίων εντείνονταν από τις αντισημιτικές τάσεις του ελληνικού πληθυσμού, που είχαν κάνει στην πόλη την εμφάνισή τους ήδη από το 1908, με λί-

Πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα: Η εβραϊκή ομάδα προσκόπων Θεσσαλονίκης «Μισραχή». (Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης - Ι.Κ.Θ.).

βέλλους και άρθρα στις ελληνικές εφημερίδες. Έτσι η κοινότητα απευθύνεται στο Κεντρικό Σιωνιστικό Συμβούλιο στο Βερολίνο ζητώντας να χρησιμοποιήσει τις σχέσεις του με την αυστριακή κυβέρνηση για να τη διαβεβαιώσει για την υποστήριξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο σχέδιο διεθνοποίησης³⁰. Παράλληλα, τους εβραίους προσπαθούν να προσεταιριστούν, για τους δικούς τους λόγους, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι³¹. Είναι σαφής η σημασία της εβραϊκής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη την κρίσιμη αυτή περίοδο, καθώς συν τοις άλλοις επρόκειτο για τη μόνη εθνότητα που δεν είχε εθνικιστικά συμφέροντα υπέρ της μιας ή της άλλης δύναμης κατά την έκφραση της Ρ. Μόλχο, οι Εβραίοι «συμπεριφέρθηκαν σαν αυτόχθονες, οι οποίοι καθόριζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τη φυσιογνωμία της πόλης»³².

Στις 9 Νοεμβρίου 1912 η Θεσσαλονίκη παραδίνεται στην Ελλάδα και τα ελληνικά στρατεύματα, όπως και ορισμένα βουλγαρικά σώματα, εισέρχονται πανηγυρικά στην πόλη. Πέρα από τη συζήτηση, ίσως όχι δίχως βάση, για το αν επρόκειτο για απελευθέρωση ή προσάρτηση, η αλλαγή αυτή δεν ήταν εντελώς ανώδυνη για τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Ήδη από την επόμενη μέρα η εβραϊκή εφημερίδα L' Indépendant εκφράζει την αντίθεσή της στον ενθουσιασμό των ελληνικών εφημερίδων και καλεί τους νικητές να σταματήσουν τις θριαμβολογίες, για να μη διαταραχθεί η ισορροπία ανάμεσα στις κοινότητες. Οι Εβραίοι γενικά προτιμούν τους Βουλγάρους (οι στρατιώτες αυτοί στεγάζονται στα κτίρια της εβραϊκής κοινότητας): σε μια Μεγάλη Βουλγαρία άλλωστε η Θεσσαλονίκη θα παραμείνει με την ενδοχώρα της και θα γίνει το μεγαλύτερο λιμάνι της ανατ. Μεσογείου επιπλέον οι Βούλγαροι δεν έδειξαν τότε τάσεις αντισημιτισμού, αντίθετα με τους Έλληνες³³. Πράγματι, η εί-

σοδος του ελληνικού στρατού συνοδεύεται από αντισημιτική αθρογογραφία στην εφημερίδα *Εμπρός* που ακολουθήθηκε από έντονες βιαιότητες (λεηλασίες, βιασμοί και επιθέσεις εναντίον εβραίων), κάτι που επαναλήφθηκε σε πολύ μικρότερη κλίμακα και τον Αύγουστο του 1913³⁴.

Αντιμέτωπη με αυτές τις συνθήκες, η ελληνική κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου υιοθετεί μια φιλοεβραϊκή πολιτική, καθησυχάζοντας την κοινότητα και παίρνοντας ορισμένα μέτρα όπως η τήρηση της αργίας του Σαββάτου στη Θεσσαλονίκη, τριχρόνη απαλλαγή με εξαγορά από τη στρατιωτική θητεία, ίσα πολιτικά δικαιώματα κ.ά. Είναι η εποχή όπου ακόμα ο Βενιζέλος εμφανίζεται ένθερμος υποστηρικτής των Εβραίων, τόσο στα λόγια όσο και στις πράξεις³⁵. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι πέρα από την προσωπική ή και κυβερνητική στάση του ίδιου του Βενιζέλου³⁶, οι σχέσεις του λαϊκού βενιζελισμού με τους Εβραίους ήταν από την αρχή κατά βάση εχθρικές: ο αντισημιτισμός των Ελλήνων στη Μακεδονία αποτελεί κατεξοχήν Βενιζελικό και μάλιστα προσφυγικό φαινόμενο, υποκρύπτοντας την εθνική αντιπαράθεση μεταξύ αλλοεθνών γηγενών και Ελλήνων προσφύγων με αντικείμενο και τον έλεγχο της οικονομικής ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις Νέες Χώρες (Μακεδονία, Θράκη) όλες οι εθνογλωσσικές μειονότητες (σλαβόφωνοι, τουρκόφωνοι και εβραίοι) τάχθηκαν με την αντιβενιζελική παράταξη, ενώ οι Έλληνες και αργότερα και οι πρόσφυγες στις ίδιες περιοχές ήταν φανατικοί βενιζελικοί³⁷. Έτσι ο αντιβενιζελισμός της εβραϊκής κοινότητας εκδηλώθηκε όχι μόνο από τους αφομοιωτές αλλά και από τους σιωνιστές, με τη συμμετοχή της οργάνωσης Μακαμπί στις εκλογές του 1915 υπέρ του Δ. Γούναρη³⁸.

Όπως και ο Διχασμός, έτσι και τα προβλήματα με την ένταξη της εβραϊκής κοινότητας στο ελληνικό κράτος κράτησαν πάνω από μια εικοσαετία. Όταν για παράδειγμα με την πυρκαϊά του 1917 καταστρέφονται 120 εκτάρια του ιστορικού κέντρου, δημιουργώντας 72.000 άστεγους, Εβραίους ως επί το πλείστον, η κυβέρνηση αποφασίζει την απολλοτρίωση της πυρκαϊκαστου ζώνης και την ανοικοδόμηση σε νέα πρότυπα βάσει του περίφημου σχεδίου Hébrard. Το σχέδιο απολλοτρίωσης μεταφράστηκε σαν μια απόπειρα εκδίωξης των Εβραίων από την πόλη και προκάλεσε αναστάτωση στην κοινότητα, που ζήτησε τη βοήθεια των διεθνών ισραηλιτικών οργανώσεων. Η όλη διαδικασία, στην ουσία μεγάλο βήμα εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα, προκάλεσε αθρόα συρροή κεφαλαίων από την πα-

λαιά Ελλάδα με συνέπεια μια, έστω και περιορισμένη, αλλαγή της οικονομικής δομής της πόλης εις βάρος των Εβραίων³⁹.

Ο αντισημιτισμός στη Θεσσαλονίκη γνωρίζει νέα έξαρση από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», γνωστό πλαστογράφημα του ρωσικού αντισημιτισμού, δημοσιεύονται στις εφημερίδες *Φως* και *Μακεδονία*, ενώ κατά καιρούς σημειώνονται καταστροφές σε διάφορα εβραϊκά καταστήματα⁴⁰. Το Δεκέμβριο του 1923, εποχή όπου αρχίζουν και πληθαίνουν οι φασιστικές ή φασίζουσες οργανώσεις στην πόλη, ιδρύεται ο Κεντρικός Σύνδεσμος της Αντιεβραϊκής Νεολαίας με στόχο τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που απέσχαν από τις ε-

1930. Ο Αρχιραβίνος Χαΐμ Χαμπίμ με μέλη της διοικήσεως της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. (Αρχειό Ι.Κ.Θ.).

κλογές. Σημαντική είναι η παρουσία της διαβόητης Εθνικής Ενώσεως Ελλάς (ΕΕΕ), που ιδρύθηκε το 1927 και ήταν στρατιωτικά οργανωμένη⁴¹. Αποκορύφωμα της αντισημιτικής δράσης των οργανώσεων αυτών ήταν βέβαια η λεηλασία και πυρπόληση της εβραϊκής

φτωχογειτονιάς Cambell το 1931⁴². Με την επαναληπτική εκλογή της Θεσσαλονίκης τον Ιούλιο 1933, φθάνει και ο βενιζελικός αντισημιτισμός στην κορύφωσή του ο ίδιος ο Βενιζέλος εγκαταλείπει, παρά τους αρχικούς δισταγμούς του, την παλιά φιλοεβραϊκή του στάση και μιλά με σκληρή γλώσσα εναντίον συλλήβδην της εβραϊκής κοινότητας της πόλης⁴³.

Παρά τις σκληρές αυτές συνθήκες, η αφομοίωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος αλλά και στον ελληνικό πολιτισμό δεν ανακόπηκε έτσι, δεν υπήρξε κανένα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα προς την Παλαιστίνη μετά τη διακήρυξη Balfour, όπως άλλωστε και σε καμμία εβραϊκή κοινότητα στην Ελλάδα⁴⁴ εξαίρεση αποτελεί η φυγή περίπου 11.000 Εβραίων από την πόλη προς τις ΗΠΑ και την Παλαιστίνη έπειτα από τα προαναφερθέντα γεγονότα της συνοικίας Cambell το 1931⁴⁵. Χαρακτηριστική είναι και πάλι η στάση του Joseph Nehama, ο οποίος παρά τις έντονες ανησυχίες που διατυπώνει στην αλληλογραφία του με την ΑΙΥ (μιλά για τις αντισημιτικές εκδηλώσεις, τις προσπάθειες ελέγχου από το κράτος της εβραϊκής κοινοτικής εκπαίδευσης, τη συμμετοχή των Εβραίων στις εκλογές ως χωριστό σώμα εν είδει ghetto κ.λπ.) παρουσιάζεται στην *Ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης* του σαν ένθερμος οπαδός της ελληνικής κυριαρχίας και εν τέλει δέχεται και υποστηρίζει την αφομοίωση, πιστός μαθητής της πολιτικής της ΑΙΥ⁴⁶. Η αφομοίωση αυτή άλλωστε είχε συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό από τα μέσα της δεκαετίας του '30, για να ανακοπεί από τον Πόλεμο και τη ναζιστική γενοκτονία, με τέτοιο τρόπο ώστε μεταπολεμικά να αλλάξουν εντελώς τα δεδομένα για τον εβραϊκό εθνικισμό και το μέλλον των εναπομείναντων κοινοτήτων της διασποράς.

Βιβλιογραφία:

- Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΣ: «Ο Ελ. Βενιζέλος πρώτος υποστήριξε τη δημιουργία ελεύθερου εβραϊκού κράτους», *Χρονικά* 130 (Μαρτ. - Απρ. 1994): 15 - 18.
- Μ. BERKOWITZ: *Zionist Culture and West European Jewry before World War I* (Cambridge 1987).
- Γ.Γ. ΓΙΑΚΟΕΛ: «Σιωνισμός», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 21.
- Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού: Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας. *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (Αθήνα 1995).
- Ρ. JOHNSON: *Une histoire des juifs* (μετάφρ. από αγγλικά J. - P. Quijano) (χ.τ. 1989).
- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης: Συμπόσιο. *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (Θεσσαλονίκη 1986).
- Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ: «Η μονοδιάστατη έκφραση παράγοντας παρακμής της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά* 83/84 (Ιαν. - Φεβ. 1986).
- Α. ΛΙΑΚΟΣ: *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα 1988).
- Σ.Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ: «Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης μέσα από ελληνικές εκθέσεις, 1913 - 1923», *Χρονικά* 140 (1996): 6 - 18.
- Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ: *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 - 1940* (Αθήνα - Κομοτηνή, 1982).
- Μ. ΜΟΛΧΟ - Ι. ΝΕΧΑΜΑ (eds.): *In Memoriam, αφιέρωμα εις μνήμην των ισραηλιτών θυμάτων εν Ελλάδι* (Θεσσαλονίκη 1976).
- Ρ. ΜΟΛΧΟ: «Venizelos and the Jewish Community of Salonika, 1912 - 1919», *Journal of the Hellenic Diaspora*, XIII/3-4 (1986), σσ. 113 - 123.
- Ρ. ΜΟΛΧΟ: «Popular Antisemitism and State Policy during the City's Annexation to Greece», ανακοίνωση στο 10th World Congress of Jewish Studies, 16 - 24 Αυγούστου 1989. Υπό δημοσίευση στο *Jewish Social Studies*.

- P. ΜΟΛΧΟ: *Τα προβλήματα της αφομοιωτικής ιδεολογίας στους Εβραίους* (Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 1991).
- R. MOLHO: «Thessalonique après 1912. Propagandes étrangères et communauté juive», *La France et la Grèce dans la grande guerre. Actes du colloque tenu en novembre 1989 a Thessalonique* (Θεσσαλονίκη 1992), σσ. 47 - 60.
- M. ΜΠΕΝ ΑΛΤΣΕΧ: «Η εμφάνιση του σιωνισμού στην Ελλάδα», *Χρονικά* 108 (1989).
- J. NEHAMA: *Histoire des Israélites de Salonique* (Θεσσαλονίκη 1978).
- N. STAVROULAKIS: *The Jews of Greece. An Essay* (Αθήνα 1990).
- Tel - Aviv University, Diaspora Research Institute. International

Congress *The Jewish Communities in the Balkans and Turkey in the 19th and 20th Centuries through the End of World War II* (Tel - Aviv 1995).

- G. VEINSTEIN (ed.): *Salonique, 1850 - 1918. La «ville des Juifs» et le réveil des Balkans* (Paris 1992). Ελλ. μετάφραση Γ. Καλαμάντη, *Θεσσαλονίκη 1850 - 1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (Αθήνα 1994).
- J. FRANKEL - S.J. ZIPPERSTEIN (eds.): *Assimilation and Community. The Jews in the 19th Century Europe* (Cambridge 1992).
- A.X. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ: *Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα 1935).
- Σ. ΧΑΣΣΙΑ: «Οι Εβραίοι στη Βουλή των Ελλήνων, 1915 - 1936», *Χρονικά* 140 (1995): 5 - 9.

Σημειώσεις:

1. ΜΟΛΧΟ 1991: passim. Τότε αρχίζει, για τη γαλλική περίπτωση, και ο διαχωρισμός των όρων «Ιουδαίος», που συχνά σημαίνει τον σιωνισμό της διασποράς, και «Ισραηλίτης», για τον οποίο ο Ιουδαϊσμός νοείται ως θρησκευτική κατηγορία και η εθνικότητα του προσδιορίζεται από το κράτος στο οποίο κατοικεί. Στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος «Εβραίος», που χρησιμοποιούμε εδώ χάριν ευκολίας, χρησιμοποιείται μόνο για την αρχαία εβραϊκή γλώσσα (αγγλ. hebrew - γαλλ. hebreu).
2. ΓΙΑΚΟΕΛ, «Σιωνισμός» και BERKOWITZ 1987: 8. Σκόπιμο είναι να υπενθυμίσουμε εδώ ότι σιωνισμός ονομάστηκε η πολιτική και πνευματική κίνηση που στόχευε στην επανεγκατάσταση των Εβραίων της διασποράς στην Παλαιστίνη.
3. JOHNSON 1989: 464.
4. ΓΙΑΚΟΕΛ, «Σιωνισμός».
5. BENIAMIN EK TOYΔEΛHΣ: *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική*. Μετάφραση Φ. Βλαχοπούλου (Αθήνα 1994): 65.
6. G. VEINSTEIN: «Ένα παμπάλαιο παράδοξο φαινόμενο», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 45-68, σ. 48-9.
7. P. ΜΟΛΧΟ: «Η αναγέννηση», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 69-85, σ. 70-1. Τα στοιχεία αυτά είναι κάπως αμφισβητούμενα: βλ. και ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1996, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ιστοροποία ανατράπηκε υπέρ των Ελλήνων ήδη από το 1916-7, σύμφωνα με τις αναφορές του Έλληνα νομάρχη.
8. Από τους μουσουλμάνους των αρχών του αιώνα, οι Τούρκοι (όχι ντονμέδες) ανέρχονταν σε περίπου 15.000 μόνο. F. GEORGEON: «Η "Σελανίκ" των μουσουλμάνων και των ντονμέδων», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 117 - 130, σ. 122.
9. ΜΟΛΧΟ 1994: 74 κε.
10. ΜΟΛΧΟ 1994: 75-76.
11. P. DUMONT: «Τα γαλλικά πάνω απ' όλα», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 225 - 244, στο εξής DUMONT 1994b: 227 κε.
12. ΜΟΛΧΟ 1994: 77-80.
13. ΜΟΛΧΟ 1994: 80 κε.
14. ΜΟΛΧΟ 1994: 82 και P. ΜΟΛΧΟ: «Le cercle de Salonique 1873 - 1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*: 103 - 127.
15. D. QUATAERT: «Πρώτοι καπνοί από τα εργοστάσια», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 191-210.
16. P. DUMONT: «Γέννηση ενός οθωμανικού σοσιαλισμού», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 211 - 224, στο εξής DUMONT 1994a.
17. ΜΟΛΧΟ 1994: 81.
18. Για τον αντίτυπο της επανάστασης του 1908 στη Θεσσαλονίκη και P. DUMONT - FR. GEORGEON: «Η επανάσταση ξεκινά από τη Θεσσαλονίκη», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 247 - 265.
19. ΜΠΕΝ ΑΛΤΣΕΧ 1989: 10.
20. ΛΙΑΚΟΣ 1988: 24-5, ΜΟΛΧΟ 1994: 83.
21. DUMONT 1994b: 233.
22. P. DUMONT: «La correspondance de Joseph Nehama avec l' Alliance Israélite Universelle», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο...*: 131 - 150, στο εξής DUMONT 1995: 138 κε.

23. GEORGEON 1994: 126. Ωστόσο σημαντικό ποσοστό του εβραϊκού αστικού στοιχείου αναζήτησε στον οθωμανισμό την απάντηση στους εθνικούς προβληματισμούς του. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή των εβραίων βουλευτών στο οθωμανικό κοινοβούλιο (1875). Βλ. σχετικά Av. LEVY: «Ottomanism and Ottoman Jews», στο *The Jewish Communities in the Balkans...*
24. GEORGEON 1994: 130.
25. K. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ: «Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 131 - 140, σ. 131.
26. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ 1994: 140.
27. B. LORY: «Σολούν, σλαβική πόλη», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 141 - 149, σ. 145.
28. DUMONT 1994a: 218.
29. ΜΟΛΧΟ 1994: 83-4.
30. ΜΟΛΧΟ 1992: 49.
31. ΜΟΛΧΟ 1992: 52-3, 55-6.
32. ΜΟΛΧΟ 1994: 69.
33. B. LORY: «1912, οι Έλληνες μπαίνουν στην πόλη», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 267 - 273, σ. 272.
34. ΜΟΛΧΟ 1989.
35. ΜΟΛΧΟ 1994: 83-4 και 1986: passim.
36. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Ελλάδα, μέσω του υπ. Εξωτερικών Ν. Πολίτη, υποστήριξε την 1 Ιουλίου 1917 την ίδρυση κράτους στην Παλαιστίνη, πριν ακόμα και από τη διακήρυξη Balfour, αλλά και στη συνέχεια (ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΣ 1994).
37. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ 1982: 47.
38. ΛΙΑΚΟΣ 1988: 25. Το 1915 εκλέγονται πέντε εβραίοι βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο, από τους οποίους ο ένας είναι σοσιαλιστής και οι υπόλοιποι αντιβενιζελικοί. Τέσσερις βενιζελικοί εβραίοι υποψήφιοι δεν εκλέχθηκαν (ΧΑΣΣΙΑ 1995).
39. A. ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ: «Το μερίδιο της φωτιάς», στο VEINSTEIN (ed.) 1994: 281 - 289 και A. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ - Β. ΚΟΛΩΝΑΣ: «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο...*: 231 - 254.
40. DUMONT 1995: 142-3.
41. Για τις οργανώσεις αυτές βλ. ΛΙΑΚΟΣ 1988: 40-1.
42. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ 1935: 44 («... τας θλιβεράς σκηνάς Κάμπελ, τας οποίας ως Έλληνες επιθυμούμεν να μην αναφέρωμεν»).
43. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ 1982: 96-98.
44. STAVROULAKIS 1990: 53
45. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ 1986.
46. DUMONT 1995: 142-3.

[Ο κ. Φοίβος Οικονόμου είναι ιστορικός, πτυχιούχος Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1996), με μεταπτυχιακό δίπλωμα στο ίδιο Πανεπιστήμιο (2000).

Ο κ. Μαρίνος Σαρηγιάννης είναι ιστορικός, πτυχιούχος Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1995), με μεταπτυχιακό δίπλωμα στο ίδιο Πανεπιστήμιο (2000)].

ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΛΑΡΙΣΑΣ:

Η πολιτεία της Σιωπής

Στο πολύ ενδιαφέρον λεύκωμα του κ. Βαγγέλη Κολώνα «Η πολιτεία της Σιωπής», που είναι αφιερωμένο στα Νεκροταφεία της Λάρισας, περιέχεται ιδιαίτερο κεφάλαιο για το Εβραϊκό Κοιμητήριο της πόλης. Από το αντίστοιχο εισαγωγικό κείμενο της κας **Μπέτυς Σαΐας - Μαγρίζου** για το Εβραϊκό Νεκροταφείο αναδημοσιεύουμε το παρακάτω απόσπασμα:

Την ιστορία αυτών των εβραίων θα μας διηγούνταν το Παλαιό Νεκροταφείο των Εβραίων στη Λάρισα, αν δεν είχε καταστραφεί στον πόλεμο. Κάπου εκεί, μεταξύ Ακ - Σαράι και Φιλιππούπολης, πίσω από τους στρατώνες, στα ριζά των μικρολόφων της περιοχής, επί πεντακόσια χρόνια θάβονταν οι εβραίοι. Κι ερχόμαστε στα 1900 και στο καινούργιο νεκροταφείο της κοινότητας, στην οδό Φαρσάλων, δίπλα στο Χριστιανικό Νεκροταφείο. Εδώ σ' αυτά τα χώματα - που ένας τοίχος τα χωρίζει - αναπαύονται άνθρωποι της Λάρισας, που έ-

τυχε να γεννηθούν εβραίοι ή χριστιανοί. Είναι όμως άνθρωποι που ζήσαν την κοινή μοίρα του τόπου: Ίδια στη ζωή, ίδια στο θάνατο. Αναπαύονται άνθρωποι που όμοια ένοιωσαν τη χαρά της απελευθέρωσης από τους Τούρκους και που υποδέχθηκαν, παραληρώντας από συγκίνηση, τον ελληνικό στρατό. Άνθρωποι που όμοια έζησαν την αγωνία των Βαλκανικών Πολέμων του 1912 - 13. Άνθρωποι που κινδύνεψαν από τους Γερμανούς. Ίδια στη ζωή, ίδια στον κίνδυνο, ίδια στο θάνατο. Αυτή τη φορά όμως υπάρχει μια διαφορά. Αυτή τη φορά οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι. Γιατί για

τους Γερμανούς οι εβραίοι δεν είναι άνθρωποι. Δεν έχουν δικαίωμα στη ζωή. Πρέπει να αφανιστούν. Οι χριστιανοί Έλληνες βοηθούν, μα το κακό δεν μπορεί να σταματήσει. Με τα βαγόνια του θανάτου οδηγούνται στα στρατόπεδα του Άουσβιτς, του Μπιργκενάου, της Τρεμπλίνκα για να συναντήσουν την κόλαση. Ζωή κόλαση, λύτρωση ο θάνατος. Το Ολοκαύτωμα των εβραίων συντελείται. Η ανθρωπότητα ολόκληρη μένει άφωνη μπροστά στο έγκλημα: έξι εκατομμύρια νεκροί εβραίοι! Κι η απελευθέρωση βρίσκει τους ζωντανούς - νεκρούς των στρατοπέδων σκελετωμένα «νούμερα» να περιμένουν τη λύτρωση. Κι όσοι τελικά σώζονται προσπαθούν να επουλώσουν τις πληγές τους και να προχωρήσουν. Και προχωρούν. Προχωρούν ψιθυρίζοντας το «Ποτέ πια». Στη Λάρισα συνεχίζουν να ζουν εβραίοι, μετά τον πόλεμο, έχοντας πληρώσει κι αυτοί την αγριότητα των Γερμανών. Διακόσιοι τριάντα πέντε άνθρωποι δεν ξαναγύρισαν στα σπίτια τους μετά τα στρατόπεδα.

Με το πέρασμα του χρόνου γεμίζει το νεκροταφείο. Φεύγει σιγά σιγά κι αυτή η γενιά που υπέφερε τότε. Εδώ αναπαύεται η Εστέρ Μουσή, που στο χέρι της είχε χαραγμένο ανεξίτηλα τον αριθμό Δ 77187, όπως ανεξίτηλες ήταν και οι πληγές στην ψυχή της, αναπαύεται και ο Γκερσώμ Ματαθίας με τον αριθμό Α 15488, που χρόνια κουβαλούσε τις μνήμες της χαμένης του οικογένειας. Αναπαύονται και άλλοι, που μπορεί να μην έζησαν την φρικαλεότητα των στρατοπέδων συ-

γκέντρωσης, αλλά ένιωσαν τον κίνδυνο, την απειλή, τον πόνο που προκάλεσε η γερμανική κατοχή.

Το νεκροταφείο θα είναι κάποτε η μοναδική απόδειξη ότι πέρασαν από εδώ αυτοί οι άνθρωποι, έζησαν, πάλεψαν, υπέφεραν, πόνεσαν, γέλασαν, γέννησαν. Γέννησαν παιδιά, ιδέες, οράματα. Συνέχισαν τη ζωή. Εδώ, λοιπόν, στο νεκροταφείο, αναπαύονται άνθρωποι. Άνθρωποι που ολοκληρώθηκαν και άνθρωποι που δεν πρόλαβαν να ολοκληρωθούν, που έζησαν ή που δεν πρόλαβαν να ζήσουν. Πάνω τους φύτρωσαν ανεμώνες. Πάνω τους φύτρωσε αυτό το λεύκωμα. Σ' αυτό το λεύκωμα μνημονεύονται όλοι. Στις «Πολιτείες της Σιωπής» ΟΛΟΙ έχουν μια θέση, όλοι δικαιούνται να αναπαυθούν εν ειρήνη. Όσο για μας, ας αφήνουμε λιθαράκια μνήμης πάνω στα μνήματά τους κάθε φορά που τους επισκεφτόμαστε και ας μην τους ξεχάσουμε ποτέ, για να αναπαύονται μέσα στη σκέψη μας, για να ζουν μέσα από μας.

Διάβηκα εφές και σας θυμήθηκα. Κι αύριο πάλι να διαβώ, πάλι στο νου μου θα 'στε. Νεκροί δικοί μου ή άγνωστοι νεκροί, που εδώ αναπαύεστε. Πού να είστε άραγε; Βραδιές πολλές αναρωτιέμαι. Ψυχές ξαλαφρωμένες από αμαρτίες ίπτασθε, άραγε, όμοια με κατάλευκα περιστέρια;

Και βλέπετε, άραγε, εμάς πολέμους μάταιους να κάνουμε; Όπως κι αν είστε, όμως, θαρρώ μνήμη πως σας αρμόζει.

Ιστορικές σημειώσεις περί της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας

Αμέσως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του διωγμού του Ολοκαυτώματος ο αιείμνηστος Κανάρης Κωνσταντίνης επισκέφθη διάφορες ελληνικές πόλεις στις οποίες υπήρχαν προπολεμικά Ισραηλιτικές Κοινότητες (Χρονικά, τ. 142, Μάρτιος -

Απρίλιος 1996). Μεταξύ αυτών ήταν και η Λάρισα.

Το παρακάτω σημείωμα, με ημερομηνία: Λάρισα 14 Σεπτεμβρίου 1946, περιέχει στοιχεία που δείχνουν την τραγική κατάσταση στην οποία βρισκόταν τότε η Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλεως.

Από τας Ισραηλιτικές Κοινότητας της Θεσσαλίας η πολυπληθεστέρα και σπουδαιότερα είναι η Κοινότης Λαρίσης.

Πότε εγκατεστάθησαν Εβραίοι εις Λάρισαν; Είναι δύσκολον να το βεβαιώσει κανείς. Ιστορικά έγγραφα δεν έχει η Κοινότης κατεστραφέντων των αρχείων της

κατ' επανάληψιν από πυρκαγιές. Το βέβαιον είναι ότι από της εποχής του διωγμού των Εβραίων της Ισπανίας του 1492, μετά την Θεσσαλονίκην ήλθαν και αρκετοί εις Λάρισαν και Τρίκαλα. Τούτο το βεβαιώνουν και οι συγγραφείς της ιστορίας των Εβραίων της Τουρκίας Μ. Φράγκο και Σουλ. Ροξάνες εις τα συγγράμματά των.

(Οι φωτογραφίες του Εβραϊκού Νεκροταφείου Λάρισας αναδημοσιεύονται από το βιβλίο «Η Πολιτεία της Σιωπής» του κ. Β. Κολώνα).

Μάλιστα ο πρώτος κάπου αφήνει να υπονοηθεί ότι και επί του ισπανικού διωγμού ήσαν εγκατεστημένοι Εβραίοι εις Λάρισα.

Το ίδιο αναφέρει και ο αρχαιολόγος κ. Γιαννόπουλος* εις μίαν μελέτην του περί των Εβραϊκών Κοινοτήτων εις την επετηρίδα των Βυζαντινών Σπουδών. Και ο Καρολίδης εις την ιστορίαν της Ελλάδος του Έρξμπεργ γράφει κάπου ότι κατά τον 12ο αιώνα υπήρχαν εν Λαρίση τρεις Συναγωγαί, ενώ ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης δεν το αναγράφει παρ' όλον ότι επεσκέφθη την αυτήν εποχήν πολλάς Κοινοτήτας εν αις και τον Αλμυρόν όπου εύρεν τετρακοσίους Εβραίους.

Οι Ισπανοεβραίοι εγκατασταθέντες εις Λάρισα ήμασαν κατά τον 16ον - 17ον και 18ον μέχρι τον 19ον αιώνα εις τα γράμματα και εις πλούτον. Το αναγράφουν όλα τα ραββινικά βιβλία και πολλοί περιηγηταί διελθόντες εκ Λαρίσης κατά καιρούς. Πολλοί Ραββίνοι Λαρίσης διεκρίθησαν εις συγγραφήν θεολογικών συγγραμμάτων και σχολαί θεολογικά (Γεσιβώθ) ιδρύθησαν υπό πλουσίων οικογενειών όπου εσπούδαζον σοφοί διδάσκαλοι και μαθηταί συντηρούμενοι υπό ειδικών ταμείων.

Η Κοινότης είχε πληθυσμόν, κατά την ακμήν της, χιλίων και πλέον οικογενειών με 4 Συναγωγάς.

Η μεγάλη έκτασις του παλαιού Εβραϊκού Νεκροταφείου (παρά την Ν. Φιλιππούπολη) αποδεικνύει τον μεγάλον εβραϊκόν πληθυσμόν της πόλεως. Άλλη αποδείξις είναι η μέχρι των ημερών μας διατηρηθείσα βιβλιοθήκη της Κοινοτήτος (Γεσιβά), τα πολυάριθμα βι-

βλία της οποίας επί αυτοκινήτου φορτηγού τα απήγαγαν οι Γερμανοί κατά την κατοχήν της πόλεως.

Επίσης η Μεγάλη Συναγωγή μεγαλοπρεπής ήτο το καύχημα των Ισραηλιτών. Σήμερα ευρίσκεται εις αξιοθρήνητον κατάστασιν αναμένουσα την επισκευήν διά να ημπορέσουμε να εκκλησιασθούμε, καθόσον η άλλη κατεστράφη τελείως.

Το Σχολείον άλλοτε διόροφον έπαθε και αυτό από τους σεισμούς και χρήζει συμπληρώσεως.

Όλα αυτά τα ιδρύματα ως και εν Παλαιόν Σχολείον όπου στεγάζονται οικογένειαι έχουν οικοδομηθεί επί οικοπέδου που εκληροδότησε εις την Κοινότητα η οικογένεια του Τσελεμπή Ελιγιάν Κοέν προ εκατονταετίας όπως ανέγραφε εις μίαν πλάκα με Εβραϊκή Επιγραφή εις το Παλαιόν Σχολείον η οποία εξηφανίσθη κατά τον διωγμόν.

Ευτυχώς αι επιγραφαί της Συναγωγής και του Νέου Σχολείου δεν εθίχθησαν, αναγράφουν το έτος της οικοδομής των και τα ονόματα των επιμεληθέντων των οικοδομών. Η μεν Συναγωγή αναγράφει τα ονόματα Οβαδία Μπαντάφ και Χαΐμ Ισακ Αλχανάτη το 5620 (1859). Το δε Σχολείον, το 5690 (1929), τα ονόματα Χαΐμ Λαζ. Αλχανάτη, Ζαχαρία Ναχμούλη, Δαβίδ Μαγρίζου, Ιωσήφ Σακκή.

* Η μελέτη αυτή έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό μας τεύχος 160, σελ. 6 κ.ε.

[Στοιχεία για την Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας έχουν δημοσιευθεί στα φύλλα 10 / σελ 3, 27/14, 45 αφιέρωμα, 63, 68/35, 75/9, 95/8, 102/14, 119/8 και 142/28 του περιοδικού μας].

Πάτρα: το εβραϊκό νεκροταφείο όπως είναι σήμερα

Η Εβραϊκή Κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους

Της κας ΑΦΕΝΤΡΑΣ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

*«Ουκ ἐνὶ Ἰουδαίος οὐδέ Ἕλλην, οὐκ ἐνὶ
δούλος οὐδέ ἐλεύθερος, οὐκ ἐνὶ ἄρσεν
καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἐστέ ἐν
Χριστῷ Ἰησοῦ»*

Παύλου, Προς Γαλάτας, 3, 28

Ελάχιστα πράγματα από τη μορφή του οικισμού και το σύστημα οργάνωσης του χώρου της μεσαιωνικής Πάτρας μπορεί να αντιληφθεί κανείς σήμερα. Οι επιβαρύνσεις και αλλοιώσεις μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων, η πυκνή δόμηση των νεότερων χρόνων και η αλλοίωση του τοπίου, εμποδίζουν τη διάσωση της καθαρότητας της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής εικόνας της περιόδου αυτής. Ό,τι απέμεινε από το μεσαιωνικό παρελθόν της πόλης, βρίσκεται κάτω από τα θε-

μέλια της σύγχρονης Πάτρας και έρχεται στο φως σποραδικά, κατά τη διάρκεια ευκαιριακών ανασκαφικών ερευνών¹.

Στα νοτιοδυτικά του κάστρου και σε μικρή ακτίνα γύρω από τα Ψηλαλώνια εντοπίστηκε η θέση και περίπου η έκταση της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων².

Στην Πάτρα οι Ρωμαίοι διατήρησαν τον υπάρχοντα πολεοδομικό ιστό. Άλλωστε, το ίδιο έκαναν και σε όσα παλαιά ελληνιστικά κέντρα του ανατολικού κό-

σμου εγκαταστάθηκαν. Η ρωμαϊκή πόλη³ ξεκινούσε από τους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης, όπου σήμερα υψώνεται το μεσαιωνικό κάστρο, απλώνονταν προς τη θάλασσα, με κατεύθυνση πάντοτε προς τα νοτιοδυτικά, ως το ναό του Αγίου Ανδρέα και έφθανε ακόμα νοτιότερα, μέχρι την παραλιακή οδό της ακτής Δυμαίων.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σημειώνεται αλλαγή στην οργάνωση των αστικών κέντρων, στα επίπεδα της πολιτικής, οικονομικής, θρησκευτικής και κατά συνέπεια της πολεοδομικής τους δομής⁴.

Οι βασιλικές αναλαμβάνουν με το σύνολο των λατρευτικών και άλλων χώρων τους τις διάφορες θρησκευτικές, κοινωνικο - φιλανθρωπικές⁵ και εμπορικές λειτουργίες και γίνονται επιβλητικά αρχιτεκτονικά σημεία αναφοράς, τα landmarks των πόλεων, μικρών και μεγάλων, σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Η Πάτρα των παλαιοχριστιανικών χρόνων δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Προσάρμοσε την αστική της υπόσταση στην υπάρχουσα πολεοδομική διάταξη της ρωμαϊκής πόλης⁶.

Η μεσαιωνική πόλη, πιο μικρή σε έκταση από την αρχαία, αποτραβήχτηκε προς την ενδοχώρα, στα νοτιοδυτικά του κάστρου, προς τους λόφους του Παναχαϊκού, στην περιοχή της Παλαιάς ή Άνω Πόλης και σε απόσταση 800 περίπου μέτρων από τη θάλασσα, για ασφάλεια από τους πειρατές. Στα ύστερα⁷ βυζαντινά χρόνια και στην πρώιμη τουρκοκρατία ο πολεοδομικός ιστός της πόλης προσαρμόστηκε στις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες. Έτσι, ο οικισμός περιορίστηκε στα ψηλότερα μόνο μέρη στα νότια του κάστρου, ενώ στην πεδιάδα, κατά μήκος της ακτής, στη σημερινή κάτω πόλη υπήρχαν - όπως φαίνεται και από ενετικό χάρτη του 17008 - μόνο καλλιεργούμενα χωράφια και έλη.

Στην παραλία σημειώνεται η θέση του ναού του Αγίου Ανδρέα και ενός νοσοκομείου.

Η πόλη της παλαιοχριστιανικής και μεσαιωνικής Πάτρας είχε αστικό χαρακτήρα, αλλά ήταν - από τα ρωμαϊκά ήδη χρόνια - και κέντρο εμπορικών συναλλαγών και μεταφορών, κυρίως εξαιτίας της σπουδαιότητας του λιμανιού της.

Κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, τον πληθυσμό της πόλης αποτελούσαν Ρωμαίοι βετεράνοι, παλιοί πειρατές, Έλληνες - γηγενείς ή ανατολίτες άποικοι - καθώς και Εβραίοι⁹.

Αυτή η πολυεθνική και πολύβουη πόλη δέχεται τη φροντίδα του Αυγούστου, του Νέρωνα και κυρίως του Ανδριανού, οι οποίοι κτίζουν δημόσια οικοδομήματα

για τις ανάγκες του πληθυσμού της. Τα περισσότερα από τα μεγάλα δημόσια κτίρια που έχουν έως τώρα βρεθεί σε ανασκαφές¹⁰, κτίστηκαν τον 2ο και το α' μισό του 3ου αιώνα μ.Χ., εποχή που η πόλη των Πατρών ακμάζει. Το λιμάνι της αποκτά σημαντική θέση στη θαλάσσια επικοινωνία Ελλάδας - Ιταλίας, σημειώνεται δημογραφική άνοδος και ανθεί το εμπόριο και η βιοτεχνία.

Την εποχή του Βυζαντίου, οι Εβραίοι της Πάτρας, όπως και της υπόλοιπης Αυτοκρατορίας, κέρδιζαν τη ζωή τους ως τεχνίτες και έμποροι¹¹. Ως υπήκοοι του βυζαντινού κράτους οι Εβραίοι υπήρξαν - κατά κανόνα - ανυποχώρητοι σε θέματα θρησκευτικά και μη αφομοιώσιμοι από την Ορθοδοξία. Παρά την κατάργηση της αρχιραβινείας από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Β' το 425 μ.Χ., τις προσπάθειες των αυτοκρατόρων του 9ου και 10ου αι. να εκχριστιανίσουν τους Εβραίους και τη δημιουργία εβραϊκού γκέτο στην Κωνσταντινούπολη, οι συνθήκες ζωής, δράσης και ασφάλειας των Εβραίων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν καλύτερες από εκείνες της Δύσης¹². Για την κατά καιρούς πολιτική τους ανυπακοή¹³ και την έλλειψη νομιμοφροσύνης προς την Αυτοκρατορία, τιμωρήθηκαν αυστηρά με βίαιους προσηλυτισμούς και διώξεις.

Οι Εβραίοι, στην πλειονότητά τους, βρίσκονται διασκορπισμένοι σε ολόκληρη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, συνήθως όμως κατοικούσαν σε μεγάλα αστικά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Θήβα, Κόρινθο, Χαλκίδα, Αλμυρό, Κρήτη, Ρόδο), σε πόλεις με αξιόλογα λιμάνια ή με σημαντικές οδικές αρτηρίες, όπως λ.χ. η Εγνατία. Οι Εβραίοι των αστικών κέντρων κέρδιζαν τη ζωή τους ως τεχνίτες (προρροφροβάφοι, ιστοουργοί, βαφείς, υαλοουργοί), έμποροι (παραγωγοί και μεταπράτες) ή γιατροί¹⁴. Η άνοδος της αστικής ζωής, τον 9ο και κυρίως τον 10ο αιώνα, προκάλεσε και την ανάπτυξη των εβραϊκών κοινοτήτων, ενώ η αναβίωση των πόλεων συνοδεύτηκε από τη δημιουργία μιας υπολογίσιμης - αριθμητικά τουλάχιστον - μεσαιώνας τάξης, στην οποία ανήκουν οι μικροϊδιοκτήτες γης, οι ειδικευμένοι τεχνίτες, οι έμποροι, οι δάσκαλοι, οι γιατροί και οι άλλοι επαγγελματίες¹⁵, που κέρδιζαν τη ζωή τους με την επιδεξιότητα, τις γνώσεις και την εργασία τους.

Με τα δικά μας σημερινά κριτήρια, η Πάτρα της πρώιμης, μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής, όπως και οι άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά μικρή. Τη φυσιογνωμία της πόλης στα χρόνια αυτά μπορούμε να την κατανοήσουμε με τη βοήθεια των

γραπτών πηγών, τον εντοπισμό των οικοδομικών λειψάνων και τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο Γεώργιος Σφραντζής¹⁶, περιγράφοντας στο χρονικό του την πολιορκία της Πάτρας από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για τη μεσαιωνική πόλη.

Από το κείμενο αυτό φαίνεται καθαρά ότι ο οικισμός βρισκόταν έξω από το κάστρο και περιβαλλόταν από μίαν οχύρωση. Μετά την παράδοση¹⁷ της πόλης από τον Θωμά Παλαιολόγο στον Μωάμεθ Β΄ στις 15 Μαΐου 1458 και σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η ανατολική πύλη του κάστρου ονομάζεται «του Ζευγολατιού» από τους Έλληνες και «Εβραϊκή» από τους Οθωμανούς¹⁸. Από τα βυζαντινά χρόνια αναφέρεται η συνοικία των ιστουργών (βλαπτάδων), το σημερινό Βλατερό¹⁹, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη εργαστηρίων κατασκευής μεταξωτών και λινών υφασμάτων.

Γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο είναι επίσης και η συνοικία της Παναγίας Αλεξιότισσας ή τα Κανδριάνικα²⁰, ονομασία που πιθανόν οφείλεται στους «κανδρέδες» (μεταξουργεία) του Ιωάννη, γιου της Δανιηλίδας.

Στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, η αγορά της πόλης βρισκόταν στο Βλατερό, όπου και η μέση «οδός των υποδηματοποιών»²¹, ενώ το εμπορικό κέντρο της Τουρκοκρατίας ήταν η συνοικία Τάσι²², στην Άνω Πόλη (περιοχή γύρω από τη σημερινή οδό Γερμανού), όπου υπήρχε και το Μπεζετσένι, η σκεπαστή αγορά.

Στα βυζαντινά χρόνια και μέχρι την περίοδο της Φραγκοκρατίας, τον πληθυσμό της πόλης αποτελούν αυτόχθονες Έλληνες, Λατίνοι και Εβραίοι²³.

Στα βορειοανατολικά του κάστρου, στην περιοχή της σημερινής Αρόης, βρισκόταν η εβραϊκή συνοικία γνωστή και ως Εβραιομαχαλάς ή Τσιφούτ²⁴ Μαχαλάς της Πάτρας. Στα Μαγουλιανίτικα, κοντά στην εβραϊκή συνοικία, βρισκόταν και το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο²⁵. Το τοπωνύμιο «Εβραιομνήματα» διασώζεται στην περιοχή ως τις μέρες μας. Ο περιορισμός της εβραϊκής κοινότητας Πατρών, όπως άλλωστε και της γειτονικής Ναυπάκτου, σε γκέτο, ήταν πιθανόν επιλογή των ίδιων των Ιουδαίων, που οφειλόταν σε λόγους οργάνωσης και αλληλοβοήθειας²⁶. Στο Τσιβδί²⁷, παρλιακή συνοικία κοντά στο λιμάνι, ανάμεσα στο ναό του Αγίου Ανδρέα και τη σημερινή οδό Γούναρη, υπήρχαν τα μαγαζιά των Εβραίων μεταπρατών. Από το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο²⁸ των Πατρών, που όπως φαίνεται είχε δύο διαπιστωμένες χρήσεις, μία προγενέστερη και μία μεταγενέστερη, προέρχονται οι τριά-

ντα εβραϊκές ταφικές επιγραφές που δημοσίευσε και σχολίασε ο καθηγητής Steven Bowman²⁹. Η πιο παλιά από αυτές χρονολογείται στα μέσα του 16ου αιώνα. Το έτος 1675, ο περιηγητής Spon, μαζί με τον George Wheller, επισκέπτεται την Πάτρα και περιγράφει το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης.

Το περισσότερο υλικό του εβραϊκού νεκροταφείου, όπως άλλωστε και το υπόλοιπο αρχαίο υλικό της πόλης, χρησιμοποιήθηκε στη ραγδαία ανοικοδόμηση³⁰ της Πάτρας, που τον 19ο αιώνα μεταμορφώθηκε από φτωχή και βρόμικη τουρκόπολη σε σημαντικό αστικό και οικονομικό κέντρο του ελλαδικού χώρου, με αξιόζηλευτη κοινωνική οργάνωση και υψηλό επίπεδο πολιτιστικής ζωής³¹. Η πιο γοητευτική περίοδος της νεότερης Πάτρας, η λεγόμενη «Belle Epoque»³², με τα νεοκλασικά κτίρια, τις κομψές επαύλεις, τα δημόσια και εκκλησιαστικά οικοδομήματα, την κοσμοπολίτικη νοστορπία της αστικής τάξης, τους χορούς και τις παραστάσεις μελοδράματος³³, υπήρξε ολέθρια για το παλαιοχριστιανικό και μεσαιωνικό παρελθόν της πόλης, γιατί κυρίως κατέστρεψε αυτά τα στρώματα και χάθηκαν έτσι πολύτιμα στοιχεία για την ιστορική τοπογραφία της.

Πληροφορίες για τους Εβραίους των Πατρών, από την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως τις μέρες μας, παρέχουν οι ταφικές επιγραφές, τα περιηγητικά κείμενα, τα δικαιопρακτικά έγγραφα (αγοραπωλησίες, διαθήκες, κ.ά.), τα βραχέα χρονικά, τα έγγραφα των ενετικών³⁴, γαλλικών, αγγλικών και γερμανικών αρχείων.

Η ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας προστάτευε τους Εβραίους από κάθε δίωξη οφειλόμενη σε θρησκευτικούς κυρίως λόγους³⁵. Οι συνθήκες σχετικής ηρεμίας και ασφάλειας που επικρατούσαν κατά την εποχή αυτή ευνόησαν - μέσα στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο - την εγκατάσταση εβραϊκού στοιχείου στον ελλαδικό χώρο³⁶ γενικά και στην Πελοπόννησο³⁷ ειδικότερα. Η πιο σημαντική ένδειξη για την εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα της πρωτοβυζαντινής εποχής είναι μια εβραϊκή επιγραφή - απροσδιόριστη όμως χρονικής περιόδου - που ο Jean Baptiste Frey³⁸ την τοποθετεί ανάμεσα στον 2ο και 7ο αιώνα και βρέθηκε στα σκαλιά της παλιάς εβραϊκής συναγωγής του 1820. Οι Εβραίοι της Πελοποννήσου³⁹ κατά τη μεσοβυζαντινή και την ύστερη βυζαντινή περίοδο εξακολουθούν να κατοικούν στην Κόρινθο⁴⁰, Σπάρτη⁴¹, Μεθώνη, Κορώνη και Πάτρα. Τον 13ο μάλιστα αιώνα δημιουργούνται νέες εβραϊκές κοινότητες στην Ανδραβίδα και στη Γλαρέντζα.

Τον 12ο αιώνα έχουμε τις πρώτες ασφαλείς ειδή-

σεις για τους Εβραίους της Πάτρας. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τον γνωστότατο ραβίνο Βενιαμίν της Τουδέλας⁴², που είναι βασική πηγή πληροφοριών για τους Εβραίους στο βυζαντινό κράτος. Ο Βενιαμίν⁴³ επισκέπτεται την Πάτρα μετά το Αιτωλικό και αναφέρει ότι στην πόλη υπάρχουν μερικά μεγάλα και παλιά κτίρια στα οποία ζούσαν πενήντα περίπου Εβραίοι⁴⁴ με προεστούς τους ραβίνους Ισαάκ, Ιακώβ και Σαμουήλ. Οι Εβραίοι της Πάτρας έχουν περιουσίες μέσα στην πόλη, αλλά και στην περιοχή του Stro⁴⁵.

Η περιήγηση του Βενιαμίν πρέπει να αποδοθεί περισσότερο σε εμπορικά και λιγότερο σε εθνικά ή θρησκευτικά κίνητρα.

Ανεξάρτητα πάντως από τα κίνητρα του ταξιδιού του, ο Βενιαμίν μας παρέχει μια σχεδόν πλήρη εικόνα της οικονομικής δραστηριότητας των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο.

Παρά την έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών, έχουμε κάθε λόγο να θεωρήσουμε πιθανόν ότι όπως οι Εβραίοι της Κορίνθου⁴⁶, έτσι και οι Εβραίοι των Πατρών ασχολούνται κυρίως με την υφαντουργία και τη βαφή των υφασμάτων⁴⁷, βιοτεχνία που ανθούσε στην Πάτρα και στην Πελοπόννησο γενικότερα. Η Πάτρα - μαζί με την Κόρινθο και τη Θήβα - είναι, ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, μία από τις ηγετικές πόλεις του θέματος της Ελλάδας και της Πελοποννήσου⁴⁸. Ο Αβραάμ Abulafia⁴⁹ έφτασε στην Πάτρα το έτος 1279 και έμεινε εκεί δύο περίπου χρόνια.

Ο Abulafia, εκτός από την αυτοβιογραφία του, μας άφησε και ένα βιβλίο προφητείας, το Sefer Ha Edut, που αναφέρεται στη μελλοντική αποκατάσταση του λαού του Ισραήλ σε μια ενιαία και ισχυρή πατρίδα. Φαίνεται πως ο Α. Abulafia με το μεσσιανικό του κήρυγμα επηρέασε αρκετούς ομόθρησκούς του στην Πάτρα και απέκτησε κάποιους μαθητές που πίστευαν στη διδασκαλία του.

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι Φράγκοι πρίγκιπες κατέλαβαν προοδευτικά την Πελοπόννησο και εγκαθίδρυσαν ένα φεουδαρχικό καθεστώς, εισάγοντας στον τόπο τα έθιμα και το δίκαιό τους. Οι τοπικοί άρχοντες είχαν μεγάλη εξουσία στην περιοχή. Οι πιο ισχυροί από αυτούς πρόβαλαν θαρραλέα αντίσταση, αλλά μεμονωμένα, ασυντόνιστα και καταδικασμένα σε αποτυχία⁵⁰. Οι υπόλοιποι συνθηκολόγησαν με τους Φράγκους και διατήρησαν έτσι τα παλιά τους προνόμια.

Ο ανταγωνισμός των δύο εξουσιών, φραγκικής και βυζαντινής, προκάλεσε ατέλειωτους αγώνες, που κατέληξαν στην παρακμή και την εξαφάνιση του φράγκικου πριγκιπάτου. Οι Βυζαντινοί του Δεσποτάτου, κερδίζοντας διαρκώς έδαφος, κατόρθωσαν να κάμψουν το 1430 τις τελευταίες φράγκικες αντιστάσεις και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη τη χώρα. Οι μόνοι ξένοι που γλίτωσαν από τους Βυζαντινούς ήταν οι Βενετοί, που είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο την ίδια εποχή με τους Φράγκους του πριγκιπάτου. Το 1408 οι Βενετοί υπέγραψαν σύμβαση με τον λατίνο αρχιεπίσκοπο της Πάτρας, άρχοντα της πόλης, και ανέλαβαν την πολιτική της διακυβέρνηση για πέντε χρόνια. Μετά τη λήξη της προθεσμίας αυτής, η πόλη παραδόθηκε και πάλι στον λατίνο αρχιεπίσκοπο, αλλά οι Βενετοί⁵¹, με διάφορα προσχήματα, παρέμειναν εκεί ως το 1419.

Μετά την ανάκτηση της Πάτρας από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο - δηλαδή μετά το 1429 - 1430 - οι Βενετοί μεταφέρουν το εμπορικό τους κέντρο από την Πάτρα στη γειτονική Ναύπακτο, που ως τότε ήταν κυρίως κέντρο ζωμπορίου. Το γεγονός αυτό επηρεάζει δυσμενώς την οικονομική ζωή της πόλης και γίνεται αφορμή μετακίνησης αρκετών κατοίκων της προς τη Ναύπακτο. Φυσικά ανάμεσα σε αυτούς που εγκαταστάθηκαν στη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο θα ήταν, αναμφίβολα, και κάποιοι εβραίοι έμποροι.

Λίγο αργότερα, ο τουρκικός κίνδυνος πανικοβάλλει τους κατοίκους της Πάτρας - αξιόλογου ακόμη εμπορικού κέντρου - αλλά και της Ναυπάκτου, που ζητούν - όπως είχαν κάνει πρωτότερα και οι Κερκυραίοι - την κυριαρχία της Βενετίας. Την ίδια εποχή, ο Δεσπότης του Μυστρά επικαλείται τη βοήθεια της Βενετίας για την ανάκτηση της Μονεμβασίας, σπουδαίου επιπέδου λιμανιού και την παροχή ασύλου σε περίπτωση επιβολής των Τούρκων⁵².

Αποβλέποντας στην παγίωση των κατακτήσεών τους σε ορισμένα στρατηγικά σημεία της Πελοποννήσου, οι Βενετοί εναλλάσσουν - ανάλογα με τις περιστάσεις - τη βία με τη διπλωματία και την ηπιότητα. Γενικά εφαρμόζουν ένα αυστηρό και συγκεντρωτικό γραφειοκρατικό σύστημα⁵³. Πάντως, στις αρχές του 15ου αι., η Βενετία είχε ως κύριο στόχο της να ενισχύσει - σε συνεργασία με το βυζαντινό δεσποτάτο - την άμυνα της χώρας μπροστά στην επικείμενη τουρκική εισβολή και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν αποσκοπούσε σε εδαφικά οφέλη⁵⁴.

Οι Εβραίοι εξακολουθούν να ζουν στην πόλη των Πατρών, υπό την εξουσία του λατίνου Αρχιεπισκό-

που, κατά τον 14ο και 15ο αι., όπως φαίνεται και από ορισμένα δικαιопρακτικά έγγραφα της εποχής, που έχουν δημοσιευτεί από τον E. Gerland, όπως π.χ. η με ημερομηνία 28 Απριλίου 1430 διαθήκη του Βαρθολομαίου Zane de Visnadelis de Triviso, με την οποία ρυθμίζει κάποιες εκκρεμότητές του προς τον Εβραίο (Iudei) Messula filio Mordahe, για μία ποσότητα σιδήρου αποθηκευμένου στη Ναύπακτο. Με την ίδια διαθήκη διακανονίζει και την αποστολή χρημάτων στον Aron de Missael, που τα καταθέτει και πάλι στη Ναύπακτο, όπου ο Zane είχε στείλει και μια ποσότητα κρασί, λάδι και άλλα εμπορεύματα⁵⁵.

Πριν από την επίθεση του 1460 οι Τούρκοι εισχωρούσαν σταδιακά στην Πελοπόννησο, είτε ως σύμμαχοι των διαφόρων δεσποτών και αρχόντων, που βρισκόνταν μόνιμα σε εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ τους, είτε με τη δική τους πρωτοβουλία, κυρίως προς το τέλος της περιόδου. Η κατάκτηση βέβαια της Πελοποννήσου από τους Τούρκους το 1460 δεν έγινε ούτε αστραπιαία ούτε ομοιόμορφα. Ένα μεγάλο τμήμα της χώρας όμως κατακτήθηκε μετά από μάχες. Οι βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου επέζησαν για μερικές δεκαετίες μετά την πτώση του βυζαντινού Δεσποτάτου χάρη στον γενικό συσχετισμό δυνάμεων στην περιοχή και τις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Τούρκων και Βενετών⁵⁶.

Από το έτος 1492 κ.ε., μετά τους θρησκευτικούς διωγμούς του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας, που ανάγκασαν χιλιάδες οικογένειες Ισπανοεβραίων να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, παρατηρείται αύξηση των μελών των εβραϊκών κοινοτήτων Πατρών και Ναυπάκτου. Η Τουρκοκρατία στην Πελοπόννησο, αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, φέρνει οπισθοδρόμηση. Τα πειρατικά περιστατικά στον Πατραϊκό Κόλπο και στο Ιόνιο Πέλαγος προκαλούν σημαντικά προβλήματα στη ναυτιλία, στο εμπόριο και στους κατοίκους της περιοχής.

Το 1532 ο συμμαχικός στόλος του Κάρολου Ε' και του Πάπα, με ναύαρχο τον Γενουάτη Andrea Doria, κατέλαβε την Κορώνη και προσωρινά την Πάτρα και το Ρίο, και διέπραξε πολλές πειρατείες. Τον ίδιο χρόνο η έξοδος του τουρκικού στόλου στο Ιόνιο προξενεί μεγάλη αναταραχή στην περιοχή. Η συγκεχυμένη αυτή κατάσταση εννόησε φυσικά την άσκηση της πειρατείας στην περιοχή, αλλά και δημιούργησε άπειρα προβλήματα μεταξύ των πειρατών και του νέου στόλου κατοχής⁵⁷. Όπως μας πληροφορεί Βραχύ Χρονικό⁵⁸, το 1532 ο Andrea Doria: «εις τας γ' του οκτωβρίου ήλθεν εις την Παλαιάν Πάτραν ημέρα τετράδι, με την αρμά-

δα και εκούρσευσε τα έξω της χώρας, μικρούς και μεγάλους... και τα άλλα ει τις ηύρε μέσα στο κάστρο τα επήρε και τους εβραίους τους επώλησε εις την Ζάκυνθον διά φλουρία χιλιάδες τέσσαρες...».

Ληηλατήθηκαν όλα τα σπίτια της πόλης, όχι μόνο των Εβραίων, αλλά και των Τούρκων και των Ελλήνων. Οι δεκαπέντε πλουσιότεροι Εβραίοι της Πάτρας απελευθερώθηκαν με χρήματα, που ομόθηρσοί τους έστειλαν ως λύτρα από τη Θεσσαλονίκη⁵⁹.

Ένας Εβραίος της Πάτρας, ο αρχιμάστορας Μ. Λουμπαρδάρης, συνελήφθη από πειρατές του στόλου και έγινε αυτός, τα παιδιά του και η μάνα του, σκλάβοι. Ο Andrea Doria, αναγνωρίζοντας την αξία του, τον απελευθέρωσε και ο καδής της Πάτρας ζήτησε με έγγραφο από τον προβλεπτή Ζακύνθου να απελευθερώσει και αυτός την οικογένεια του αρχιμάστορα, που βρισκόταν στη Ζάκυνθο.

Μετά τα γεγονότα του 1532 - 1534 η Βενετία, που ήταν μία Αυτοκρατορία εμπόρων και όχι πολεμιστών, χάνει πια τη δυνατότητα να προστατεύει και να επιβάλλεται στους υπηκόους της και αναγκάζεται να μετάσχει, καθυστερημένα, στο συνασπισμό κρατών κατά της Τουρκίας. Τον 16ο αιώνα, η Πάτρα, παρά τα γενικότερα προβλήματα της περιοχής, παρουσιάζει αξιοσημείωτη εμπορική κίνηση. Οι Τούρκοι, σύμφωνα με τις παλιές τους θρησκευτικές παραδόσεις προστατεύουν τους εμπορευόμενους υπηκόους τους, Εβραίους⁶⁰ και Έλληνες. Γιατί σύμφωνα με μια ρήση, που αποδίδεται στον προφήτη: «όποιος κερδίζει χρήματα ευχαριστεί τον Θεό»⁶¹.

Ο γάλλος περιηγητής Du Loir (1641) αναφέρει ότι στην Πάτρα της εποχής αυτής κατοικούν πολλοί εβραίοι έμποροι. Όπως προκύπτει από την εξέταση του επιγραφικού υλικού, που προέρχεται από το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης και χρονολογείται κυρίως από τον 16ο αιώνα, η εβραϊκή κοινότητα Πατρών αποτελείται: από Ρομανιώτες⁶², Σικελούς, Ισπανοεβραίους (Σεφαρδίτες) και Ιταλιώτες από την Απουλία⁶³. Στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (1545 - 1597) χρονολογούνται και οι πέντε εβραϊκές ταφικές επιγραφές που βρέθηκαν στη θέση «Οβρηόλακας» της γειτονικής Ναυπάκτου⁶⁴. Από τον 16ο αιώνα μαρτυρείται και η φράση «Ραμπανέ Πάτρας» (Ραβίνοι Πατρών), που έλεγαν με υπερφάνεια και εκτίμηση οι ομόθηρσοι συμπολίτες τους για τους μορφωμένους ραβίνους⁶⁵ της πόλης, των οποίων η φήμη έφτανε σε όλες τις εβραϊκές παροικίες της οθωμανικής ανατολής.

Τον 16ο αιώνα, οι Εβραίοι είχαν ακόμη μία σχεδόν προνομιούχα θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ό-

που κατείχαν θέσεις εμπιστευτικές, ως γιατροί, δραγουμάνοι⁶⁶ και διπλωμάτες. Οι σουλτάνοι, για λόγους πολιτικοθηρησκευτικής αντιπαράθεσης και ανταγωνισμού στον μεσογειακό χώρο με την Ισπανία - σημαντική ναυτική δύναμη της εποχής - είχαν κάθε λόγο να προστατεύουν τα θύματα αυτά του ισπανικού φανατισμού. Από τις αρχές όμως του 17ου αιώνα, φαίνεται ότι σημειώνεται κάποια μεταστροφή σε βάρος των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που κατοικούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Η μεταβολή αυτή οφείλεται, ενδεχομένως, στον αντισημιτισμό των μαροκινών Αράβων⁶⁷, που διωγμένοι κι αυτοί από την Ισπανία, βρήκαν το 1610 καταφύγιο στην Τουρκία.

Τον 17ο αιώνα, ειδήσεις για τον εβραϊκό πληθυσμό της Πάτρας περιέχονται στα περιηγητικά κείμενα των Spon - Wheeler και Evliya Celebi⁶⁸ που επισκέπτονται την πόλη, οι μεν πρώτοι το έτος 1675 και ο δεύτερος ανάμεσα στα έτη 1670 - 1680.

Αναλυτικότερα, οι Spon και Wheeler⁶⁹ αναφέρουν ότι στην πόλη υπάρχουν 6 τζαμιά, 4 συναγωγές και οι Εβραίοι αποτελούν το ένα τρίτο του πληθυσμού, που υπολογίζεται σε 4.000 με 5.000 κατοίκους, Τούρκους και χριστιανούς.

Ο Evliya Celebi⁷⁰ παράλληλα μας πληροφορεί ότι στην Πάτρα υπάρχουν πολλοί Εβραίοι που εργάζονται ως υπάλληλοι του τελωνείου ή φύλακες των φράγκικων καραβιών, που είναι αραγμένα στο λιμάνι. Συχνάζουν σε ένα από τα χάνια της πάνω πόλης και οι περισσότεροι από αυτούς ασκούν το επάγγελμα του ταβερνιάρη⁷¹ και του πραγματευτή.

Ο Σαμπετάη Σεβή, ο ψευδομεσσίας του Ισραήλ, που στα μέσα του 17ου αιώνα αναστάτωσε τους Εβραίους της Ανατολής και προκάλεσε το κίνημα των Ντομμέδων⁷², πιθανολογείται ότι γεννήθηκε στην Πάτρα, όπου και πέθανε⁷³. Πάντως ο πατέρας του Μορδοχάη Σεβή, γνωστός με το επίθετο Καρά Μεντές, εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη, προερχόμενος από την Πελοπόννησο. Η πειρατεία⁷⁴, οι επιδημικές ασθένειες (κυρίως η πανούκλα) και οι βαρύτατοι φόροι από τους οποίους υπέφεραν οι υπήκοοι του σουλτάνου, είχαν στην Πελοπόννησο του 18ου αιώνα, άμεσες συνέπειες στην καθημερινή ζωή και στο επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων. Στις αρχές του 18ου αιώνα, η Πάτρα ήταν το κυριότερο εισαγωγικό και εξαγωγικό λιμάνι, αφού έλεγχε όλο το εμπόριο του Κορινθιακού Κόλπου. Ωστόσο ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για την κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της πόλης. Γνωρίζουμε μόνο ότι στα μέσα του 18ου αιώνα όλο το

εισαγωγικό εμπόριο περνούσε από τα χέρια μιας εβραϊκής οικογένειας⁷⁵. Την ίδια εποχή, το εμπόριο του σιταριού ελεγχόταν από τον Τούρκο βοεβόδα και τους αγάδες, που ήταν και οι ιδιοκτήτες της παραγωγής⁷⁶. Προς το τέλος του 18ου αιώνα, πολλοί Εβραίοι της Πάτρας ήταν έμποροι και εμπορομεσίτες.

Μνείες για τους Εβραίους της Πάτρας τον 18ο αιώνα υπάρχουν στο έργο του περιηγητή Richard Pococke, σε ένα έμμετρο χρονικό του εγκατεστημένου στην Πάτρα Χανιώτη Ιωάννη Σπονδή καθώς και σε έγγραφα της γαλλικής κυβέρνησης.

Ο R. Pococke⁷⁷ επισκέπτεται την πόλη πριν από την πανώλη του 1745 - που αποδεκάτισε πολλούς Εβραίους - και αναφέρει ότι ο πληθυσμός της Πάτρας αποτελείται από χίλιες χριστιανικές οικογένειες, 250 τουρκικές και περίπου δέκα εβραϊκές. Το στιχούργημα του Ιωάννη Σπονδή⁷⁸ μας μιλάει για έναν εικοσιδύαχρονο βοσκό από το χωριό Καστήρι, τον Πανάγο, που ως λαϊκός ιεροκήρυκας έγινε αφορμή να ξεσπάσει αναταραχή μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στην Πάτρα και στη Ναύπακτο⁷⁹, το έτος 1767.

Πίσω από αυτό το επεισόδιο, εκτός από τις θρησκευτικές προκαταλήψεις, υποβόσκει και ο έντονος εμπορικός ανταγωνισμός Εβραίων και Χριστιανών κατοίκων της περιοχής. Ο λόγιος του 18ου αιώνα Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης⁸⁰, που αναμίχθηκε στο θρησκευτικό κίνημα των «Κολλυβάδων» του Αγίου Όρους, ήταν γιος εξελληνισμένων Εβραίων⁸¹ από την Πάτρα. Ο μοναχός Νεόφυτος, στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., έγραψε στη μολδαβική διάλεκτο μια αντισημιτική πραγματεία με τίτλο: *Ανατροπή της θρησκείας των Εβραίων και των εθίμων αυτών μετ' αποδείξεων εκ της ιεράς και Θείας Γραφής, παλαιάς τε και νέας*, που γνωρίζει αλλεπάλληλες εκδόσεις⁸². Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο εβραϊκός πληθυσμός της Πάτρας μειώθηκε σημαντικά. Οι πληροφορίες μας για το εβραϊκό στοιχείο της πόλης προέρχονται από τα περιηγητικά κείμενα των Rouquerville, Leake και Dodwell.

Ο πρώτος⁸³, αναφέρει ότι οι εβραϊκές οικογένειες της πόλης είναι μόλις 16, ενώ οι ελληνικές και τουρκικές ανέρχονται σε 16.000. Ο δεύτερος⁸⁴, παρατηρεί ότι στην Πάτρα του 1805, υπήρχαν 10.000 κάτοικοι, από τους οποίους το ένα τρίτο ήταν Τούρκοι, οι υπόλοιποι Έλληνες και λιγστοί Εβραίοι, ενώ ο τρίτος⁸⁵ σημειώνει την ύπαρξη αντισημιτικού κλίματος στην πόλη.

Τον εικοστό αιώνα, οι Εβραίοι κάτοικοι της Πάτρας αυξήθηκαν σημαντικά και ανασυγκρότησαν την ισραηλιτική κοινότητα της πόλης, που πρόεδρος της ήταν ο Ζαχαρίας Βιντάλ⁸⁶.

- ντρα Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας», *ό.π.*
8. Kevin Andrews, «Castles of the Morea», *Gennadeion Monographs IV, Princeton, New Jersey 1953*, πιν. XXIX. Το τοπογραφικό σχέδιο του κάστρου και της πόλης των Πατρών κατά το 1700 αναδημοσιεύεται από τον Ν.Δ. Παπαχατζή, «Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, βιβλ. VII», *Αρχαϊκά*, Αθήνα 1980, σ. 82 και υπόμν. 27.
 9. Μιχ. Πετρόπουλος, «Αττικής και ζωδιακός κύκλος σε λυχνάρια της Πάτρας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 33 (1976), Α', σ. 314. σημ. 98. Αφέν. Μουτζάλη, «Στοιχεία», *ό.π.*, σ. 83.
 10. Ι.Α. Παπαποστόλου, *ό.π.*, σ. 315.
 11. Cyril Mango, *Byzantium, The Empire of the New Rome*, Λονδίνο 1980, 1988, σ. 16, 30, 93. Πρβλ. και ελλην. έκδ. *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* Μ.Ι.Ε.Τ., Μτφρ. Δ. Τσουγκαράκη, Αθήνα 1988, σ. 27, 43, 111 - 116.
 12. Steven Bowman, *The Jews of Byzantium 1204 - 1435*, The University of Alabama Press, 1985, σ. 11, 24, 25, 41, 114 κ.ε.
 13. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση παράδοσης των Ιουδαίων της Καισάρειας στους εισβολείς το 609 - 610 μ.Χ., ενώ ο χριστιανικός πληθυσμός εγκατέλειψε την πόλη για να σωθεί. Σοβαρότερα υπήρξαν τα επεισόδια του 614, όταν μετά την πτώση των Ιεροσολύμων, οι Εβραίοι της περιοχής αγοράζουν χριστιανούς αιχμαλώτους τους οποίους θανατώνουν, ενώ συμμετείχαν και σε καταστροφές χριστιανικών ναών. Βέβαια, όταν αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, πλήρωσαν ακριβά τη συνεργασία τους με τον εχθρό.
 14. C. Mango, *ό.π.*, σ. 93.
 15. Αφέντρα Μουτζάλη, «Ο άνδρας ως αξιωματούχος και επαγγελματίας στην κοινωνία του Βυζαντίου», *Αρχαιολογία* 41 (1991), σ. 42 - 52.
 16. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τ. 29, Bonnae 1838, σ. 137 - 138, σ. 140 - 150, Phrantzes, *Cronicon*, εκδ. Papadopoulos, σ. 140 - 141, Pseudo - Phrantzes, *Cronica*, II, 4, εκδ. Grecu, σ. 280. Giorgio Sfranze, *Chronaca*, a cura di Riccardo Maisano, Ρώμη 1990, XVII, 8.
 17. Στέφ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, έκδ. Β' με επιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου, Πάτρα 1950, σ. 366.
 18. Γ. Σφραντζής, *ό.π.*, σημ. 15. Εκδ. R. Maisano, XVII.
 19. Η ονοματοθεσία είναι παλιά, όσο και ο άνθρωπος. Άλλοτε οι τόποι ονοματίζονταν από τις ασχολίες των κατοίκων, άλλοτε από τους κατόχους τους. Στην περίπτωσή μας: βλαττί(ον), υποκορ. του βλάττα, λατ. blatta: μεταξοκόλληκας, και, κατ' επέκταση, μεταξωτό ύφασμα. Το «βλαττί» είναι πανί μεταξωτό, βλ. Ν.Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 54. Για τη συνοικία των υφαντουργών (βλαττάδων) της Πάτρας, βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, Πάτρα 1980, σ. 65, ενώ για το επάγγελμα του «ιστοουργού» στο Βυζάντιο βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Β, σ. 191, 215, 216 και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Σύστημα βασιλικών ιστοργών, ένα σωματείο κρατικών υφαντουργών τον 1' αι.». *Βυζάντιον, αφιέρωμα* στον Ανδρ. Ν. Στράτο, τόμ. 1, Αθήνα 1986, σ. 65 - 72. Ενδεχομένως όμως η ονομασία της συνοικίας να προέρχεται από κάποιον ιδιοκτήτη Βλατερό, να είναι δηλ. τοπωνύμιο εξ ανθρωπωνυμίου κατά ονομαστική πτώση, ουδέτερου γένους, όπως: το Βασιλόπουλο (Ξηρόμερο, Χανιά), το Μαρκόπουλο (Αττική), το Ραφτόπουλο (Ευρυτανία, Μεσσηνία). Πρβλ. Δ. Βαγιακάκου, «Τα εξ ανθρωπωνυμίων τοπωνύμια του ελληνικού χώρου (Σχεδιάσμα)», *Αρχμός*, Α' τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 285. Βλ. Barbara Koutava - Delivoria, *BZ* 82(1989), σ. 177 - 190.
 20. Για τα Κανδριάνικα, ή Κανδριγιάνικα της Πάτρας βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 178.
 21. Ernst Grerland, *Neue Quellen zur Greschichte des Lateinischen Erzbistums Patras*, Λειψία 1903, σ. 87, 203.
 22. Εκεί βρισκόταν από την περίοδο της Φραγκοκρατίας η μοναδική ευρύχωρη πλατεία της πόλης, όπου γίνονταν οι λαϊκές συγκεντρώσεις. Βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 30, 381.
 23. H. Saranti - Mandelovici, «A propos de la ville de Patras aux 13e - 15e siècles», *Revue des Etudes Byzantines* 38 (1980), σ. 231.
 24. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 111 - 112. Για τα μουσουλμανικά λαϊκά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα οι Εβραίοι ήταν «τσιφούτ», μίξερσι δηλαδή και παραδόπιστοι. St. Bowman, «A corpus of Hebrew Epitaphs in Patras», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 31 (1976), Α., σ. 49 - 53.
 25. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 111, 262, 225.
 26. Π. Χριστόπουλου, «Η εβραϊκή κοινότητα Ναυπάκτου», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 1 (1968), σημ. 1, σ. 279.
 27. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 397.
 28. Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Πάτρας βρισκόταν κοντά στην εβραϊκή συνοικία της πόλης, στα Β.Α. του κάστρου. Στα νεότερα χρόνια, οι Εβραίοι έβαλαν τους νεκρούς τους σε ειδικό χώρο της περιοχής Ζαβλάνι, όπου - από το έτος 1880 - λειτουργεί το Α' Δημοτικό νεκροταφείο της πόλης.
 29. Steven Bowman, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 31 (1976), Α, σ. 49 - 53 και πίν. 14 - 19.
 30. Για την ταχύτατη ανάπτυξη της Πάτρας μετά την επανάσταση του 1821, και ιδιαίτερα για τις προσπάθειες του Ιωάννη Καποδίστρια και του κερκυραϊκής καταγωγής μηχανικού Σταμ. Βούλγαρη, βλ. Σπ. Λουκάτος, «Η αναθεμελίωση των Πατρών στα Καποδιστριακά χρόνια», *Α' τιμητικός τόμος για τον Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σσ. 323 - 345 και Χαρά Παπαδάτου - Γιαννοπούλου. *Εξέλιξη του Σχεδίου Πόλεως των Πατρών (1829 - 1989)*, Αρχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1991, σ. 21 - 39.
 31. Κ.Θ. Δημαρά, «Πάτρα, ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», *Νέα Εστία*, τ. 81 (1967), σ. 15 - 23.
 32. Η Πάτρα γνώρισε την «ωραία εποχή της» γύρω στα 1900 και ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Γι' αυτήν της την ανάπτυξη χρειάστηκαν προϋποθέσεις που έλειψαν από τις άλλες ελληνικές πόλεις, όπως: α. Η έντονη εμπορική και βιομηχανική δραστηριότητά της με βασικό άξονα την εξαγωγή της σταφίδας, β. Η συνεχής επικοινωνία της με τα νησιά του Ιονίου και γ. Η πανελλήνια και - ως κάποιο βαθμό - πολυεθνική σύνθεση της κοινωνίας της. Την εποχή αυτή εξάλλου η πόλη παρουσιάζει σημαντική δημογραφική άνοδο. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης είναι 10,76%. Βλ. Π. Κανελλόπουλος, «Η Πάτρα της "Μπελ Επόκ"», στο λεύκωμα του Α. Μαργαλάη, *Πάτρα 1900*, Πάτρα 1978, σ. 18 και Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828 - 1860, μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σ. 51 - 52.
 33. Ν. Μπακουνάκης, *Το φάντασμα της Νόρμα. Η υποδοχή του μελοδράματος στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1991, εκδ. Καστανιώτη, σ. 14, 44.
 34. Έγγραφα των ενετικών αρχών που αναφέρονται στους Εβραίους της Πάτρας βρίσκονται στο *Archivio di stato της Βενετίας* (1613 - 1719), με τίτλο «Consoli degli Ebrei in Iepanto e Patrasso».
 35. Robert L. Wilken, *Judaism and the Early Christian Mind*, Yale University Press 1971, κεφ. «Jewish - Christian Relations in the Roman Empire», σ. 9 - 38. David Rokeah, *Jews, Pagans and Christians in Conflict Jerusalem*, Λέιντεν 1982, σ. 168 - 208.
 36. Στη Νικόπολη της Ηπείρου, φαίνεται ότι ο χριστιανισμός αναπτύχθηκε ανάμεσα σε μια εβραϊκή εξελληνισμένη κοινότητα. Βλ. D.I. Pallas, λήμμα «Epiro», *Dizionario Patristico e di antichità cristiane*, τομ. 1 (1983), στ. 1179. Εκτός από τη Νικόπολη και την Πελοπόννησο, εβραϊκές κοινότητες της διασποράς μνημονεύονται ήδη από το 139 π.Χ. στη Σάμο, Ρόδο, Κω, Δήλο και Κρήτη. Βλ. B.D. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, I, Αθήνα 1935, σ. 8 - 9. Η ύπαρξη Ιουδαίων στην Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή εποχή επιβεβαιώνεται από συχνές επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες, και φαίνεται πως

- ήταν στοιχείο ειρηνικό, αφού δεν αναφέρεται καμία συμμετοχή τους στις διάφορες εξεγέρσεις των άλλων Εβραίων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Βλ. Δημ. Τσουγκαράκης, *Ρωμαϊκή Κρήτη* (1ος αι. π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.), εκδ. Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, Ηράκλειο 1990, σ. 78. Μακεδονικές πόλεις με αξιόλογο εβραϊκό πληθυσμό όπως οι Φίλιπποι, η Θεσσαλονίκη και η Βέροια, ήταν συγχρόνως σημαντικοί κόμβοι της Εγνατίας Οδού. Τις πόλεις αυτές επισκέφτηκε στην πρώτη κιόλας περιοδεία του ο απόστολος Παύλος. Βλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος - 6ος αιώνες)*, Γιάννενα 1984 (Πολυγραφ. διδακτ. διατριβή), σ. 127. Σύμφωνα με πληροφορίες του Βενιαμίν από την Τουδέλα, τετρακόσιοι Εβραίοι ήταν εγκατεστημένοι στον Αλμυρό, εκατό στη Βέσαινα της Θεσσαλίας και πενήντα στο Ζητούνη (Λαμία). Βλ. Άννα Π. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204*, Αθήνα 1974, σ. 171, 157, 142, J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire (641 - 1204)*, Αθήνα 1939, σ. 230. Επίσης Γιαννόπουλος, «Συμβολαί εις την Ιστορίαν των Ιουδαϊκών παροικιών», τομ. 7 (1930), σ. 261 - 262.
37. Άννα Λαμπροπούλου, *Μορφές επικοινωνίας Εβραίων και Χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά την Προτοβυζαντινή περίοδο, Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Ε.Ι.Ε./Κ.Β.Ε., Αθήνα 1993, σ. 657 - 682.
 38. P.J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum Citta del Vaticano*, 1936, αρ. 716, σ. 517. Robert Hellenica, III (1946), 102. Στεφ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 433.
 39. Βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *ό.π.* Βλ. και «Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη Βυζαντινή περίοδο», *εδώ* σ. 45 - 61.
 40. Μιχ. Σ. Κορδώση, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 133.
 41. Ν. Βέη, «Οι Εβραίοι της Λακεδαίμονος και του Μυστρά», *Νουμάς Γ'*, 1905.
 42. Η Τουδέλα, ρωμ., Tutela, είναι πόλη της Βόρειας Ισπανίας, στα όρια της Ναβάρρας, και βρίσκεται ανάμεσα στις περιοχές της Καστίλλης και της Αραγωνίας.
 43. *The itinerary of Benjamin of Tudela*, εκδ. και αγγλική μτφρ. M.N. Adler, Λονδίνο 1907, J.P.A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, Istanbul 1980, τόμ. Α, σ. 24, 214 και τόμ. Β', σημ. 45, σ. 338. Steven Bowman, *ό.π.*, σ. 51, σημ. 8, όπου θεωρεί ότι ο αριθμός 50 αντιπροσωπεύει οικογένειες, και υπολογίζει έτσι τον εβραϊκό πληθυσμό της Πάτρας, κατά την εποχή της επίσκεψης του Βενιαμίν, σε 250 κατοίκους. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α' (333 μ.Χ. - 1700), Αθήνα 1984, σ. 221. Η άποψη αυτή θεωρείται υπερβολική. Σύμφωνα με τον Jacoby (Παρέμβαση στο Συνέδριο για την *Εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο*, της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Νοέμβριος 1993) οι αριθμοί του Βενιαμίν αφορούν άτομα και όχι οικογένειες.
 44. Την ίδια εποχή η γειτονική Ναύπακτος έχει 100 Εβραίους.
 45. Ενδεχομένως πρόκειται για την περιοχή του Σταυροδρομίου, κοντά στα Εβραιομνήματα και στην έπαυλη Κόλλα, όπου διασταυρώνονται οι δρόμοι. Βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 360.
 46. Αρχαία βαφεία, που χρονολογούνται στον 4ο π.Χ. αιώνα και στην ελληνιστική εποχή, βρέθηκαν στον λόφο Ράχη, που βρίσκεται πάνω από το Ιερόν της ισθμίας. Στις εγκαταστάσεις αυτές περιλαμβάνεται και λουτρό. Παρόμοια βαφεία έχουν βρεθεί στο Πόρτο Χέλι και στην Κρήτη. Βλ. Χρυσούλα Καρδαρά, «Βαφή, βαφεία και βαφαί κατά την αρχαιότητα», *Hesperia* 43 (1974), σ. 447, 453 και πιν. 93, 94.
 47. Το ετάγγεμα του βαφεία ήταν ευρύτατα διαδεδομένο μεταξύ των Εβραίων της Ανατολής. Βλ. και μελέτη D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the 4th Crusade», *BZ* 1991 - 92, σ. 452 - 500.
 48. Aneta Ilieva, «Η Πάτρα κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΓ' αι.», *Συμπόσιον Πνευματικών επί χρυσώ Ιωβηλαίω Ιεροσολύνης του Μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου* (1939 - 1989), Αθήνα 1989, σ. 529.
 49. Steven Bowman, *Jews of Byzantium (1204 - 1453)*, The University of Alabama Press 1985, σ. 186 - 187, 276. Επίσης Χρονικά, Όργανο Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, 117 (1991), σ. 15 - 16.
 50. D. Zakynthinos, *Le despotat grec*, I, εκδ. Variorum Reprints, Λονδίνο 1975 (επιμ. Χρ. Μάλτζου), σ. 14.
 51. F. Thiriet, *Romanie venitienne*, Παρίσι 1959, σ. 369.
 52. F. Thiriet, *Régeste de deliberations du sénat de Venise concernant la Romanie*, τομ. 1 (1329 - 1399), σ. 201, 203, 205. Τόμ. 2 (1400 - 1430), σ. 10, 15, 22, Παρίσι 1958 - 1961.
 53. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1974, τ. Α', σ. 191.
 54. Όλοι οι ιστορικοί της περιόδου συμφωνούν με την άποψη αυτή. Βλ. F. Thiriet, *ό.π.*, σ. 365, 370. A. Bon, *La Morée franque*, σ. 289.
 55. Ernst Gerland, *ό.π.*, σ. 211 - 216.
 56. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος - 18ος αι.*, Αθήνα 1985, έκδοση Ιδρύματος Εμπορικής Τραπέζης, σ. 102. Το έργο του Γ.Σ. Πλουμίδη, *Οι Βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου Τουρκοβενετικού πολέμου (1503 - 1537)*, Ιωάννινα 1974, πραγματεύεται ορισμένες πτυχές της ιστορίας των βενετικών κτήσεων της Πελοποννήσου την εποχή εκείνη.
 57. Αλεξ. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1390 - 1538)*, Αθήνα 1985, σ. 187.
 58. Schreiner, *Kleinchroniken* I, αριθμ. 9, σ. 484.
 59. Αλεξ. Κραντονέλλη, *ό.π.*, σ. 188 και σημ. 105.
 60. M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th centuries*, Freiburg 1980.
 61. H. Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, 29 (1969), σ. 102.
 62. Εβραίοι ελληνόφωνοι.
 63. Steven Bowman, *ό.π.*, *Corpus*, σ. 50.
 64. Π. Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 285.
 65. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 326.
 66. Δραγουμάνος (ο): διερμηνέας. Όψιμο μεσαιωνικό, προέρχεται από το ιταλικό dragomanno, αραβ. trangoman. Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, β' εκδ. Θεσσαλονίκη 1985, σ. 85, λ. δραγουμάνος.
 67. Συχνά ήταν τα επεισόδια μεταξύ εβραίων και μαροκινών Αράβων στην κωνσταντινουπολίτικη συνοικία του Γαλατά. Το 1612 οι Μαροκινοί έσκαψαν όλες τις συναγωγές της περιοχής. Τον αντισημιτισμό αυτό των μαροκινών Αράβων τον συναντάμε και πολύ νωρίτερα, στο κείμενο του γνωστού περιηγητή του 14ου αιώνα Ιμπν Μπατούτα, *Οδοιπορικό*, εκδ. Defrémery, τόμ. ΙΙ, σ. 305. [Ιμπν Μπατούτα, *Ταξίδια στην Ασία και στην Αφρική 1325 - 1354*, Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Σίσσυ Σιαφάκα, επιμ. έκδ. Λουκάς Αξελός, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1990].
 68. Celebi σημαίνει: σοφός, ποιητής, συγγραφέας, μορφωμένος, αλλά και δούλος.
 69. Βλ. *A journey into Greece by George Wheler Esq., in Company of Dr. Spon of Lyons*, Λονδίνο 1682, βιβλ. IV, σ. 297. Για τη λογοκλοπή του έργου του Γάλλου γιατρού Spon από τον συνταξιодιότη του G. Wheler, βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, σ. 698 και σημ. 1, σ. 690. Επίσης J. Spon et G. Wheler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, faits années 1675, 1676*, τόμ. ΙΙ, Amsterdam 1679, σ. 22 - 24.
 70. Θ. Π. Κωστάκης, «Ο Elviyâ Gelebi στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΔ' (1980 - 1981), σ. 252 - 253. Ο συγγραφέας του «Σεχαγιάτ - ναμέ», έζησε στην εποχή του σουλτάνου Μουράτ Δ' και των διαδόχων του. Ως ιστορικός δεν είναι σοβαρός και αξιόπιστος. Είναι θρησκόληπτος και του αγέσουν οι υπερβολές. Στο «Οδοιπορικό» του συχνά προτιμά τους μύθους και τις διηγήσεις από τα πραγματικά γεγονότα. Ωστόσο, το έργο του είναι πραγματικός θησαυρός, γεμάτος πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνική ζωή, τα ή-

- θη και τα έθιμα της εποχής του και την τοπογραφία των περιοχών που επισκεψήθηκε. Βλ. Α.Α. Πάλλης, *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας*, β' έκδ. Εκάτη, Αθήνα 1990, σ. 36 - 39.
71. Ο Ε. Gelebi αισθάνεται ιδιαίτερη αντιπάθεια για τους Εβραίους. Κάθε φορά που τους αναφέρει τους χαρακτηρίζει με τα χειρότερα επίθετα και τους καταλογίζει τα πιο τανεινά και δουλικά επαγγέλματα. Συχνά ακόμη τους γελοιοποιεί διηγούμενος ανέκδοτα για την πονηριά και την απληστία τους.
72. Dönppe, λέξη τουρκική που σημαίνει: στροφή, αθέτηση, εξωμότης, γυρισμένος.
73. Στεφ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ.435 - 436 και σημ. 2. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 342. Οι πατρινοί ιστορικοί στηρίζονται σε μαρτυρία του Καισάριου Δαπόντε που λέγει ότι: «εν ταις ημέραις αυτού του βεζιραζέμη βγήκεν ένας εβραίος από τον Μορέαν, από την Παλαιάν Πάτραν και ήλθεν εις την Σμύρνην, ο οποίος εκήρυξε του λόγου του πώς είναι Μεσσίας και άρχισαν να τον ακολουθούν εβραίοι πανταχόθεν, πηγαίνοντες με δώρα και με πολλήν ευλάβειαν εις αυτόν». Βλ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ., σ. 11 - 12. Σύμφωνα πάλι με τον Καισάριο Δαπόντε, ο σουλτάντος Μεχμέτ ο Δ', ο Κυνηγός, τον εξορίζει στην Πάτρα και εκεί πεθαίνει. Διαφορετική όμως γνώμη για τον τόπο του θανάτου του Σαμπεπάτη Σεβή έχουν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Βλαδίμηρος Μιρμίρογλου, που αναφέρουν ότι εξορίστηκε στα Βελέγραδα (σημερινό Μπεράτι) Νέας Ηπείρου, όπου και πέθανε σε ηλικία 49 ετών. Βλ. Αλεξ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά ήτοι τα Ιουδαϊκά*, Βουκουρέστι 1716, σ. 392. Βλαδ. Μιρμίρογλου, *Οι δεσβίτσαι*, Κωνσταντινούπολις 1940, σ. 330 - 346.
74. Ολόκληρο τον 18ο αιώνα η πειρατεία ήταν απρόσωπη. Για τους κατοίκους των παραλίων ήταν πολύ σκληρές οι συνέπειες των πειρατικών επιδρομών του 15ου και 16ου αιώνα, που συνέπεσαν με την τουρκική κατάκτηση του ελληνικού χώρου.
75. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αι.* (1715 - 1792), με βάση τα γαλλικά αρχεία, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1972, σ. 20.
76. Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 21 και σημ. 5.
77. Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, Λονδίνο 1745, τόμ. Β', τμ. 2, σ. 176.
78. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Αρχείον Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, τόμ. Α', Κωνσταντινούπολη 1911 - 1914, *Διήγησις διά στίχων ωραίων περί του βοσκού οπού εμφανερώθη εις τον Μωρέα κατά το 1767 εν μηνί Σεπτεμβρίου* 18, σ. 398 - 407.
79. Π. Χριστόπουλου, *ό.π.*, σ. 290 - 291.
80. Γ.Θ. Γιαννόπουλου, *Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης*, Πάτρα 1992, σ. 24. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1992, σ. 179 - 180, 187.
81. Το 1759 γίνεται, από το τυπογραφείο του Νεοφύτου, με τίτλο: *Εκλογή του Ψαλτηρίου παντός, εις τε δοξολογίαν και ευχήν, συλλεγείσα παρά του ελλογιματώτου διδασκάλου Κυρίου Νεοφύτου του εξ Εβραίων, νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα, συνδρομή και δαπάνη του πανοσιωτάτου Αρχιμανδρίτου της Μεγίστης Λαύρας Κυρίου Κοσμά Επιδραυρίου, παρά Δούκα Σωτήρη του Θεαίου*. Βλ και Γ.Θ. Γιαννόπουλου, *ό.π.*, σημ. 49, σ. 30.
82. Η πραγματεία του Νεοφύτου του Κανσοκαλυβίτη εκδόθηκε στη μολδαβική διάλεκτο για πρώτη φορά το 1803. Λίγο πριν την έκρηξη της επανάστασης, στα 1818, μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Ιωάννη Γεωργίου και κυκλοφόρησε στο Ιάσιο. Στο β' μισό του 19ου αι., στο πλαίσιο της επιθετικότητας των Ελλήνων εναντίον των Εβραίων η πραγματεία αυτή γνωρίζει αλληπάλληλες εκδόσεις: Κωνσταντινούπολη και Ναύπλιο (1834), Κωνσταντινούπολη (1857), Ζάκυνθος (1861), Αθήνα (1866), Μ. Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 179, 180, 186 - 187, 226.
83. F.C.H. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, β' έκδ. βιβλ. XII, τόμ. IV, σ. 67 - 68.
84. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830, II, σ. 140.
85. Edward Dodwell, *A Classical and Topographic Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819, I, σ. 112 - 113.
86. Εφημ. *Νεολόγος* Πατρών, φ. 6-8, 1921.
87. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 112.
88. Μετά την κατεδάφιση της συναγωγής που βρισκόταν στη συμβολή των οδών Μαιζώνος και Παντανάσσης, κοντά στο Δημαρχείο της πόλης, οι κύλινδροι του νόμου μεταφέρθηκαν στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Βλ. Νίκου Σταυρούλακη, «Τα Σεφαρίμ της Συναγωγής Πατρών», *Ισραηλιτικά Χρονικά*, τευχ. 22 (Σεπτ. 1979), σ. 3 - 5. Τ. Στρουθιά, «Η εβραϊκή συναγωγή Πατρών», *Ισραηλιτικά Χρονικά*, τευχ. 50 (1982), σ. 13.
89. Χαρά Παπαδάτου - Γιαννοπούλου, *ό.π.*, σ. 12.
90. Πολυχρ. Κ. Ενεπεκίδη, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι (1941 - 1944) επί τη βάσει των Μυστικών Αρχείων των Ες Ες*, εκδ. Β. Παπαζήση, Αθήνα 1969, σ. 126.
91. Πολυχρ. Κ. Ενεπεκίδη, εφημ. *Το Βήμα*, φ. 21.8.1966.
92. Σύμφωνα με σύντομο έγγραφο που έστειλε ο γερμανός πρόξενος Πατρών στις 19.6.1944 προς τη γερμανική Πρεσβεία Αθηνών, ένας Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη με το όνομα Σπύρος Ρεκανάτης έμεινε στην οδό Δαδώνης 14. Η γερμανική πρεσβεία Αθηνών ενημέρωσε τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές και την υπόθεση ανέλαβε ο αξιωματικός των Ες Ες Hönscheid. Τα σχετικά έγγραφα δημοσιεύει ο Π. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 126 - 127.
93. Π. Ενεπεκίδη, *ό.π.*, σ. 125. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 112.
94. Ήταν η τελευταία απογραφή, στην οποία ο ελληνικός πληθυσμός καταγράφεται και ως προς το θρήσκευμα.
95. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Βιβλίον Αποτελεσμάτων Απογραφής Πληθυσμού 7ης Απριλίου 1951*, τόμ. Β' Αθήνα 1958, σ. 218, πίν. 7 και σ. 272, πίν. 8.
96. Αφέντρα Μουτζάλη, «Παλαιοχριστιανικές θέσεις και μνημεία της επαρχίας Πατρών», *Β' τιμητικός τόμος για τον Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα (τυπώνεται). Βλ. Πρόγραμμα Περιλήψεως Ενδεκάτου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Χριστιανική Αρχαιολογική Εφημερίς (1991), σ. 70 - 71.
97. Στις αρχές του 19ου αι. η εβραϊκή παροικία Ναυπάκτου ερημώνεται. Βλ. Π.Φ. Χριστόπουλου, *ό.π.*, σ. 293 και σημ. 3.
98. Για τους Εβραίους της Ζακύνθου, βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστρικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τόμ. Α', Αθήνα 1963, σ. 174 - 176, 624 - 625 και τόμ. Β', σ. 330, 453. Για την εβραϊκή συνοικία της πόλης, βλ. Διον. Ζήβα, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1970, σ. 40. Στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα οι Εβραίοι περιορίζονται σε γκέτο μετά από επιμονες αιτήσεις του ορθόδοξου πληθυσμού. Στα νησιά αυτά το 1891 (δέκα χρόνια μετά τα γεγονότα της Αλεξάνδρειας) σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια σε βάρος των Εβραίων. Βλ. Φ. Καρρέ, *Ιουδαϊσμός και Χριστιανισμός και τα εν Ζακύνθω συμβάντα κατά την Μεγάλην Παρασκευήν*, εν Ζακύνθω, 1892. Γρηγ. Ξενοπούλου, *Ραχήλ*, Τρίπρακτο δράμα, που αναφέρεται στα γεγονότα του 1891, και ανέβηκε για πρώτη φορά στο θέατρο «Βαριετέ» στην Αθήνα στις 5 Ιουλίου 1909, Χρ. Χατζηιωσήφ, «Πάσχα στην Αλεξάνδρεια. Λαϊκές προλήψεις και κοινοτικές διαμάχες στην Αίγυπτο στα τέλη του 19ου αι.», *Τα Ιστορικά*, τχ. 12/13, 1990, σ. 129, σημ. 29. Μ. Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 91 - 93, σημ. 22, 26. Βλ. και εδώ ανακοίνωση Γιώργου Χανιώτη, σ. 63 - 73.
- [Εισήγηση στο Α' Συμπόσιο Ιστορίας με θέμα: «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια», που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1991. Στοιχεία για την Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό μας στα τεύχη 22/ σελίδα 3, 43/5, 49/13, 63, 68/45, 117/15, 142/18, 150/3 και 167/18].

Αποκαλυπτήρια
του μνημείου
στον παραλιακό
Ανθώνα
της Λευκάδας
από τον
Δήμαρχο του
νησιού και τον
πρόεδρο
του Κ.Ι.Σ.

Τελετή στη Λευκάδα

ΓΙΑ ΝΑ ΤΙΜΗΘΟΥΝ ΛΕΥΚΑΔΙΤΕΣ ΠΟΥ ΕΔΕΙΞΑΝ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΕ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΟΜΗΡΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

Στις 29 Σεπτεμβρίου έγινε στη Λευκάδα ειδική τελετή στην οποία το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος και η Ισραηλιτική Κοινότητα Κέρκυρας τίμησαν τη μνήμη Λευκαδιτών. Οι Λευκαδίτες αυτοί συμπαραστάθηκαν στους Εβραίους της Κέρκυρας, όταν οδηγούμενοι στα χιτλερικά στρατόπεδα του θανάτου στάθμευσαν για λίγες ώρες στη Λευκάδα.

Σχετικά η κα Λίντα Παπαγαλάνη έγραψε στην «Αυγή» (14.10.2001):

«**Θ**α μπορούσε να πει κανείς ότι ο περασμένος Σεπτέμβριος χάρισε στους Λευκαδίους μια πρόσθετη επετειακή μνήμη, τιμώντας τον ηρωισμό τους τον Ιούνιο του 1944, όταν προσέτρεξαν δίχως να μετρήσουν τον φόβο τους εβραϊκής καταγωγής Κερκυραίους, που στρατοπέδευαν για λίγο στην παραλιακή πλατεία της πόλης οδηγούμενοι προς το Άουσβιτς.

«Η συμπαραόσταση ήταν καθολική, οργανωμένη

από την αντιστασιακή οργάνωση του ΕΑΜ και την τοπική επιτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, και αυθόρμητη από την εμπορική τάξη της Λευκάδας, τους απλούς ανθρώπους της πόλης, ιδιαίτερα γυναίκες και παιδιά», που μετρώντας τον τρόμο με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου προσφεραν τροφή και, σε κάποιους αιχμαλώτους, την ελευθερία τους.

Σε ανάμνηση αυτού του ξεχασμένου, στα περιθώ-

για της ιστορίας, συμβάντος, που ο ιστορικός Θανάσης Καλαφάτης διέσωσε έγινε μια διπλή γιορτή στις 29 Σεπτεμβρίου στη Λευκάδα.

Το πρωί, σε μια αίθουσα γεμάτη από τους κατοίκους του νησιού, ανθρώπους απλούς που σπάνια βρίσκονται σε τέτοιους χώρους, συγκινημένους και αμήχανους, δόθηκαν από την Εβραϊκή Κοινότητα της Κέρκυρας, μετά τους χαιρετισμούς και την ομιλία του προέδρου της κ. Ρ. Σούση επώνυμα τιμητικά διπλώματα σε όσους είχαν πρωταγωνιστήσει τότε στα γεγονότα.

Στους Κώστα Γιαννούλη, Ηλία Κατωχιανό, Τάκη Λάζαρη, Θανάση Αρακλιώτη, Πάνο Ασπρογέρακα, Λεωνίδα Βουτσινά, Καλλίστρατο Γατζιά, Γιώργο Γράφα, Γιώργο Καλαφάτη, Βύρωνα Καρφάκη, Γεράσιμο Κοθρή, Χρυσή Μεσσήνη, Αλέκο Μητσιάλη, Γεράσιμο Περδικάρη, Κώστα Σταγιάννο, Θόδωρο Μαυρομάτη και Θόδωρο Τζεβελέκη, οι περισσότεροι εκτός των τριών πρώτων όχι πια στη ζωή.

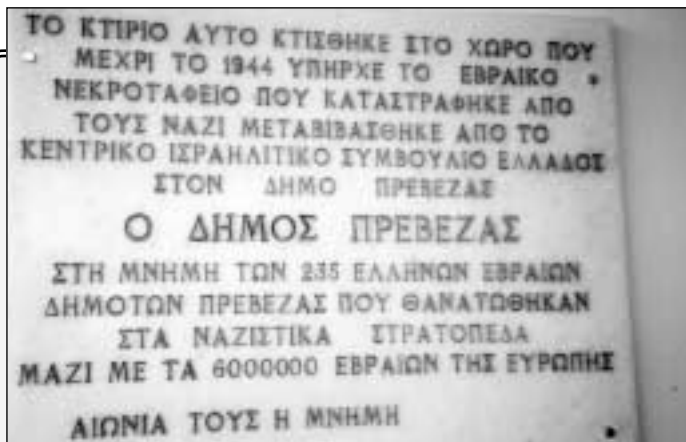
Επώνυμα τιμητικά διπλώματα παρέλαβαν επίσης ο Μητροπολίτης κ. Νικηφόρος για τον τότε ιερέα Δημήτρη Θωματζίδα και τη δράση της Εκκλησίας και ο Νομάρχης κ. Σπύρος Μαργέλης για τον Άγνωστο Λευκαδίτη.

Στη συνέχεια, από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμ-

βούλιο Ελλάδος δόθηκαν τα τιμητικά μετάλλια «Δύναμη για τη ζωή» στον Μητροπολίτη και στον Νομάρχη Λευκάδος, στον δήμαρχο κ. Παναγιώτη Σκληρό και στον καθηγητή Θανάση Καλαφάτη.

Στην απογευματινή τελετή, την ώρα του δειλινού, έγιναν τα αποκαλυπτήρια της μαρμάρινης αναμνηστικής στήλης στον παραλιακό χώρο, όπου και οι προτομές των επιφανών Λευκαδίων με την επιγραφή: «Στη μνήμη των Ελλήνων Εβραίων της Κέρκυρας που συνελήφθησαν από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής και πέρασαν από τον τόπο αυτό κατευθυνόμενοι προς τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως» από «Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος τιμώντας τη βοήθεια των Λευκαδίων πατριωτών εις ένδειξιν ευγνωμοσύνης».

Η χαμηλότονη και κατανυκτική επιμνημόσυνη προσευχή με θρησκευτικούς εκπροσώπους των δύο κοινοτήτων υπογράμμισαν μέσα στη γαλήνη της νύχτας που έπεφτε την αλήθεια των σχέσεων κάποιου χαιρετισμού: «Όποιος σώζει μια ψυχή είναι σαν να σώζει έναν ολόκληρο κόσμο, έλεγαν οι Εβραίοι σοφοί. Με την αντιστασιακή τους πράξη οι απλοί άνθρωποι της Λευκάδας έδωσαν στον κόσμο μια ζωντανή απόδειξη ότι και στις πιο σκοτεινές στιγμές υπάρχουν σαν παρακαταθήκη οι ηθικές αξίες».

Εκδηλώσεις για τους Εβραίους της Πρέβεζας

ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ
ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΗΣ ΠΛΑΚΑΣ

Στις 10 και 11 Νοεμβρίου 2001 έγιναν στην Πρέβεζα εκδηλώσεις αφιερωμένες στη μνήμη των Εβραίων της πόλης που εξολοθρεύτηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι εκδηλώσεις διοργανώθηκαν από τον τοπικό Δήμο, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος και το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων Πρέβεζας. Στα πλαίσια των εκδηλώσεων αναρτήθηκε στο κτίριο του ΙΚΑ, στο χώρο του οποίου βρισκόταν

προπολεμικά το παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο, αναμνηστική μαρμάρινη πλάκα. Το εβραϊκό νεκροταφείο, μετά τον αφανισμό της Κοινότητας κατά το Ολοκαύτωμα, ερειπώθηκε, καταστράφηκε ολοσχερώς και τελικά παραχωρήθηκε στο Δήμο Πρέβεζας προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ο χώρος για κοινωφελές έργο.

Οι εκδηλώσεις περιελάμβαναν προσφωνήσεις του Δημάρχου κ. Κων. Παπαγεωργίου, του διευθυ-

νή του ΙΚΑ κ. Ιω. Κωνσταντάκη και του προέδρου του ΚΙΣ κ. Μ. Κωνσταντίνη. Επίσης, ομιλία για την «Ιστορία των Εβραίων της Πρέβεζας», από τον κ. Γεω. Μουστάκη, έκθεση αρχαιακού και φωτογραφικού υλικού από την προπολεμική ζωή των Εβραίων της Πρέβεζας, καλλιτεχνικό πρόγραμμα και τα αποκαλυπτήρια της αναμνηστικής πλάκας (φωτογραφία) στην κεντρική είσοδο του κτιρίου του ΙΚΑ.

Διαγωνισμός Διηγήματος με θέμα:

“Μνήμη Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων Ολοκαυτώματος”

Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό μας τα βραβευμένα διηγήματα των:

- Γεωργίου Μπριντάκη, *Α΄ Βραβείο*
- Τζένης Σιαμαλέκα, *Β΄ Βραβείο*
- Ηλία Τουμασάτου, *Γ΄ Βραβείο*
- Δέσποινας Φράγκου-Γκαΐδατζή, *Έπαινος*
- Σόλωνα Σολομών, *Έπαινος*
- Βασιλικής Σαμαρά, *Έπαινος*
- Χρήστου Σκανδάλη, *Έπαινος*

«Η θεία Σαρίνα και άλλες ιστορίες της γερμανικής κατοχής»

Της κας ΝΤΟΛΛΥ ΑΣΕΡ

Ιούλιος του 1941. Σ' ένα ευρύχωρο ταξί, οι γονείς μας, το αγοράκι μας ακόμη στην αγκαλιά, κι εμείς τα δύο κορίτσια, ταξιδεύουμε από την Θεσσαλονίκη για την Αθήνα. Μπροστά ο πατέρας με τον μικρό μου αδελφό, πίσω η μητέρα μου, η αδελφή μου κι εγώ. Τα πράγματά μας ακολουθούν στοιβαγμένα σ' ένα φορητό. Τα έπιπλά μας, η μπανιέρα με τα ποδαράκια, ο νεροχύτης του μπάνιου, ο θερμοσίφωνας που ζεσταινόταν με ξύλα. Όλα μας τα υπάρχουντα. Έτσι σώθηκαν οι φωτογραφίες.

Δεν ήταν ένας πραγματικός ξεριζωμός. Στη Θεσσαλονίκη αφήναμε πίσω μας την πατρική γιαγιά και τον θείο. Στην Αθήνα, θα συναντούσαμε τους άλλους μας παππούδες και συγγενείς. Όταν μια ολόκληρη οικογένεια μεταφέρεται, κουβαλάει μαζί της τα ήθη και τα έθιμά της. Μέσα στο σπίτι μας, συντηρήσαμε μια ανέπαφη

μικρή Θεσσαλονίκη, στις συνήθειές μας, ακόμη και στην προφορά μας.

Η αδελφή μου έχει αποκοιμηθεί. Κοιτάζω το τοπίο από το παράθυρο. Όλα έγιναν τόσο γρήγορα... Ξαναζώ τις συνταρακτικές στιγμές που περάσαμε τον τελευταίο καιρό. Η αρχή του πολέμου μάς είχε βρει σ' ένα διόροφο στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Μόλις άρχισε ο πρώτος βομβαρδισμός, τρέξαμε στο πλυσταριό, που ήταν σε μια γωνιά της αυλής και κλειστήκαμε μέσα στερεώνοντας την πόρτα με μια σκάφη. Η γιαγιά έλεγε πως τα βομβαρδιστικά αεροπλάνα δεν θα έβλεπαν από μακριά το πλυσταριό. Ενώ το σπίτι μπορούσε να γίνει πιο εύκολα στόχος. Στη συνέχεια αποφασίστηκε να μετακομίσουμε σε μια πολυκατοικία με υπόγειο - καταφύγιο, για περισσότερη ασφάλεια. Πήγαμε πολύ κεντρικά, κοντά στην Πλατεία Αριστοτέλους. Η ειρωνεία της τύχης ήταν

ότι, απέναντί μας, στο σταυροδρόμι Τσιμισκή και Αριστοτέλους, έπεσε μια βόμβα που ευτυχώς δεν ξεσπάει. Με την πίεση έσπασαν όλα τα τζάμια της γειτονιάς. Αμέσως έφθασαν ειδικοί για να εξουδετερώσουν τον εκρηκτικό μηχανισμό. Ευτυχώς δεν είχαμε θύματα.

Η θεία Σαρίνα δεν ήταν ούτε 30 χρονών. Είχαμε μια ωραία, τρυφερή σχέση. Την αγαπούσα πολύ, σαν μια δεύτερη μανούλα. Όταν τελείωσε ο πόλεμος και απελευθερωθήκαμε, για καιρό έλπιζα πως θα γυρίσει και ξαφνικά θα την έβλεπα μπροστά μου στο δρόμο. Αυτή την επιθυμία κι ευχή δεν την έλεγα σε κανέναν, ήταν ένα δικό μου μυστικό και όνειρο. Απ' όσους χάσαμε, γι' αυτήν κλαίω περισσότερο, ακόμα και σήμερα που την σκέφτομαι συχνά.

Η θεία Σαρίνα ήταν η μικρή αδελφή της μάνας μας. Κοκκινομάλα, ψηλόλιγνη με ανάλαφρη περπατησιά και ανοιχτόκαρδο χαρακτήρα. Την βλέπω μπροστά μου... Έχουμε μια ωραία φωτογραφία του γάμου της, το 1938, με όλη την οικογένεια "παραταγμένη" στο τεβάν της συναγωγής στη Θεσσαλονίκη. Η αδελφή μου κι εγώ ήμασταν παρανυφάκια και κρατούσαμε την ουρά του νυφικού. Όταν η νύφη έφτασε στο ιερό, εμείς βρισκόμασταν ακόμα στα κάτω σκαλιά. Η απόσταση μου είχε φανεί μεγάλη και η σκηνή στα παιδικά μου μάτια φάνταζε χολυγουντιανή. Πολλά χρόνια αργότερα, όταν επισκέφθηκα τον ίδιο χώρο, διαπίστωσα πως η απόσταση ήταν μόλις τέσσερα σκαλοπάτια. Ο παππούς, όπως μας έλεγε η μάνα μας, για να περιποιηθεί τους καλεσμένους στο τραπέζι του γάμου, έδωσε εντολή να προσφέρουν για φρούτο μόνο τις καρδιές του καρπουζιού. Ήταν χουβαρντάς κι άλλωστε πάντρευε «την μικρή του αμερικάνα».

Ο παππούς και η γιαγιά πήγαν στην Αμερική το 1912. Είχαν ήδη δύο παιδιά και εκεί απέκτησαν την Σαρίνα που πήρε αμερικάνικη υπηκοότητα. Ο παππούς δούλεψε στην εταιρεία Johnson and Johnson. Ήταν άξιος εργάτης και απέδιδε καλά. Με τον μισθό και τα bonus κατάφεραν να ζήσει την πενταμελή οικογένειά του. Αργότερα, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, μόλις άνοιξαν ξανά οι δρόμοι, η νοσταλγία τους έφερε πίσω στην Ελλάδα. Η μάνα μας έλεγε συχνά: «πού να ξέραμε πως γυρίσαμε πίσω για να τους στείλουν στο Άουσιτς!».

Η Σαρίνα έγινε μια πανέμορφη κοπέλα. Φοίτησε στη σχολή Καλογραγιών. Από εκείνα τα χρόνια έχουμε μια ομαδική φωτογραφία με τις συμμαθήτριάς της και τις καλόγριες. Παντρεύτηκε τον Ισαάκ, ένα όμορφο και καλό παλικάρι. Ένοιωθα πως ήταν αγαπημένο ζευγάρι. Το παιδάκι τους, ο Αιμίλιος, συμπλήρωσε την ευτυχία τους.

Ήμουν 9 1/2 χρονών όταν τους είδα για τελευταία φορά. Αυτός ο πόλεμος, αν δεν μας έκανε ορφανούς από

γονείς, μας έκανε ορφανούς από θείους και θείες, από ξαδέλφια, από παππούδες και γιαγιάδες. Και ο πόνος αυτής της ορφάνιας δεν είναι μικρότερος. Άλλη είναι η σχέση με τους γονείς, έχεις θέματα να λύσεις... Με τους θείους είναι αλλιώς, μαζί τους συνυπάρχεις με ανιδιοτέλεια, αγάπη και τρυφερότητα.

Η θεία Σαρίνα μας έλειψε πολύ. Έλειψε αφάνταστα στην μάνα μας, έλειψε και σ' εμάς τ' ανήψια της. Πώς τους άφησε να την συλλάβουν; Απορώ και αγανακτώ. Τι περίμενε, καλύτερη μεταχείριση επειδή είχε αμερικανική υπηκοότητα; Οι γερμανοί τα είχαν όλα προβλέψει. Την εκβίασαν: "εσένα σ' αφήνουμε ελεύθερη, ο γιος σου θα πάει με τον πατέρα του στο στρατόπεδο στην Πολωνία". Και εκείνη τους ακολούθησε. Αυτά τα μάθαμε βέβαια αργότερα, όταν συναντήσαμε συγκρατούμενούς τους που κατάφεραν να επιζήσουν.

Ο πόλεμος μας είχε βρει όλους, την οικογένεια της θείας μας και τη δική μας, στην Θεσσαλονίκη όπου ζούσαμε, από πολλές γενιές. Εκεί υποστήκαμε τους βομβαρδισμούς των Ιταλών και είδαμε, πίσω από μια διακριτικά τραβηγμένη κουρτίνα, την άφιξη των γερμανών. Την ημέρα που έκαναν την «είσοδό» τους στην πόλη μας, με βήμα παρέλασης, και πράσινες στολές, τα μαγαζιά και τα σχολεία ήταν κλειστά και είμασταν όλοι στο σπίτι, μικροί και μεγάλοι. Αμέσως μετά ο πατέρας και ο θείος, που ανήκαν σε διαφορετικά τμήματα της ίδιας εταιρείας, εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα για την δουλειά τους. Σύνομα ακολούθησαμε κι εμείς. Ο πατέρας ήταν πολύ ευχαριστημένος που θα είχαμε την τύχη να ζήσουμε σε ιταλοκρατούμενη περιοχή. «Οι γερμανοί δεν έχουν καλές προθέσεις», έλεγε. Από προπολεμικά διάβαζε τον ελληνικό και ξένο τύπο, ήταν ενήμερος για την τακτική τους απέναντι στους εβραίους. Συχνά επαναλάμβανε πως το γαλλικό περιοδικό «paix et droit» είχε αναφερθεί ξεκάθαρα σε όσα συνέβαιναν στην Γερμανία από το '33 ως το '40.

Φεύγοντας από την Θεσσαλονίκη δεν φανταζόμαστε πως δεν θα ξαναβλέπαμε πια τους αγαπημένους συγγενείς και φίλους. Πού να φανταστούμε την κατάληξη του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης μας.

Στην Αθήνα εγκατασταθήκαμε στην Πλάκα. Όταν αργότερα εγκαταλείψαμε το σπίτι μας για να κρυφτούμε, η Ελληνική Αστυνομία το παραχώρησε σε κάποιον πρόσφυγα από την επαρχία ο οποίος σεβάστηκε το νοικοκυριό μας και μάς το παρέδωσε στην απελευθέρωση.

Η θεία Σαρίνα έμενε στην οδό Καλογήρου Σαμουήλ κοντά στην πλατεία Κουμουνδούρου και στη Συναγωγή. Ο δρόμος έχει σπίτια διατηρητέα σήμερα και είναι όλα σχεδόν ανέπαφα, όπως τα θυμάμαι πριν 57 χρόνια. Μαζί

και το σπίτι της θείας μας. Οι ενοικιαστές όμως δεν είναι πια εκεί...

Στην αρχή του πολέμου, η καθημερινότητα στην Αθήνα είχε και καλές στιγμές. Πηγαίναμε στον Βασιλικό κήπο, συναντούσαμε άλλα παιδάκια, παίζαμε κυνηγητό, κούνιες, κάναμε πατίνι στην κατηφόρα του Ζαπτείου. Λίγο πιο πέρα, στο καφενείο Αίγλη, μια γερμανίδα είχε μόλις φάει γλυκό κουταλιού, ένα αγοράκι περνώντας από δίπλα της αρπάζει το πιατάκι και το κουταλάκι και γλείφει το σιρόπι...

Συνηθίζαμε να παίζουμε βόλους και γκαζές, γυάλινοι βόλοι, διαφανείς και πολύχρωμοι. Ένα αγόρι, στη γειτονιά μας, έφτιαχνε πατίνια με πρόχειρες σανίδες και ρουλεμάν και τα πουλούσε. Παίζαμε τα βαφτίσια της κούκλας, τότε στο ένα σπίτι και τότε στ' άλλο. Οι μανάδες έφτιαχναν γλυκό για το κέρασμα κι εμείς οργανώναμε τα υπόλοιπα. Η μάνα μας έκανε γλυκό κουταλιού από φλούδα καρπουζιού, με γλυκόζη. Απλά παιχνίδια, ανέμελη ηλικία. Οι γονείς είχαν τις σκοτούρες και τις αγωνίες τους, εμείς όμως ζούσαμε στον κόσμο μας. Ερχόταν κι η θεία Σαρίνα με τον Αιμίλιο στις βόλτες μας. Ο Αιμίλιος φορούσε πέδιλα με ξύλινες σόλες. Στην κατοχή, τα ξύλινα παπούτσια ήταν δείγμα φτώχειας και ελλείψεων στην αγορά.

Όταν έκανε ζέστη πηγαίναμε με το πράσινο τραμ στο Εδέμ του Παλαιού Φαλήρου. Οι δύο αδελφές κι εμείς τα παιδιά τους. Τι παιχνίδια στο νερό και στην παραλία! Σωστή εκδρομή, για τις αποστάσεις της εποχής εκείνης.

Τα σπίτια εκείνα τα χρόνια δεν είχαν επαρκή θέρμανση, έτσι, για να μην κρυώσουμε, πηγαίναμε να πλυθούμε στα λουτρά της οδού Κόδρου, δίπλα στην εκκλησία του Σωτήρος στην οδό Κυδαθηναίων, που ήταν η γειτονιά μας. Εκεί ερχόταν κι η θεία Σαρίνα με τον μικρό Αιμίλιο. Θυμάμαι καλά, μια φορά ενώ ήμουνα ακόμα μέσα στην μπανιέρα, μπήκε η Σαρίνα με ένα βιβλίο με πολύχρωμο εξώφυλλο, δώρο για τα γενέθλιά μου. Με δώρα ή χωρίς, κάθε μας συνάντηση ήταν γιορτή. Αυτή η χαρά ξεκινούσε από τη μάνα μας που λάτρευε την αδελφή της, και είχε περάσει σε όλη την οικογένεια.

Η οικογένεια αγαπούσε πολύ και τον άντρα της θείας Σαρίνας, τον θείο Ισαάκ. Είχε κάνει τη θεία μας ευτυχισμένη. Κι εμείς, παιδιά ακόμη, το καταλαβαίναμε. Καμιά φορά περνούσαμε από την δουλειά του, στο κατάστημα «Δήμητρα - Γεωργικά Προϊόντα», στη γωνία Πατησίων και Χαλκοκονδύλη. Τότε η περιοχή αυτή ήταν πιο όμορφη και πιο ανθρώπινη. Μετά την γερμανική κατοχή το «ΔΗΜΗΤΡΑ» συνέχισε τις εμπορικές του δραστηριότητες. Ο θείος μας όμως δεν ήταν πια εκεί...

Οι εκποτισμένοι κουβαλούσαν μαζί τους ζεστά ρού-

χα γιατί στα βόρεια που τους πήγαιναν έκανε κρύο. Σε ορισμένες αποσκευές βρέθηκαν και φωτογραφίες. Ενθύμια από ευτυχισμένες στιγμές που θα ζέσταιναν την ψυχή τους. Πού νάξεραν τι τους περίμενε, όχι μόνον ο θάνατος αλλά και ο εξευτελισμός. Η μία γιαγιά δεν άντεξε, πέθανε στο βαγόνι, στην διαδρομή, η τυχερή! Η άλλη, πιο νέα, έφτασε στον προορισμό της, στα κρεματόρια.

Όταν τα τρένα έφθαναν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, οδηγούσαν τα γυναικόπαιδα αμέσως στους θαλάμους αερίων και στη συνέχεια στα κρεματόρια. Αυτή μάλλον ήταν η διαδρομή της θείας Σαρίνας. Σε μερικές περιπτώσεις - οι οργανωτές της όλης επιχείρησης - παραπλανούσαν τις νεαρές μητέρες λέγοντάς τους να δώσουν τα παιδιά τους για να τα φροντίσει ο Ερυθρός Σταυρός, και απαλλαγμένες απ' αυτά, στρατεύονταν σε καταναγκαστικές εργασίες. Της θείας μας τα ίχνη χάθηκαν γρήγορα. Μόνο για τον θείο Ισαάκ μάθαμε. Ήταν σε μια ομάδα που ανατίναξε τα κρεματόρια του στρατοπέδου, όλοι τους ελληνοεβραίοι. Οι γερμανοί τους κρέμασαν. Τουλάχιστον ο Ισαάκ δεν πήγε σαν το αρνί στη σφαγή.

Με την θεία Σαρίνα, συμβαίνει το ίδιο παράξενο. Την σκεπτόμαστε τ' ανίψια που την γνωρίσαμε αλλά και τ' ανίψια που δεν την ήξεραν, γεννημένα λίγο πριν την χάσουμε. Η μάνα μας και η αδελφή της είχαν έναν αδελφό που ευτυχώς επέζησε του ναζιστικού διωγμού. Ο θείος μας, φαίνεται, μετέδωσε στα παιδιά του την αγάπη του για την χαμένη αδελφή. Η κόρη του Λ. γνώρισε τη θεία μας μόνο από φωτογραφίες. Παρ' όλα αυτά την σκέπτεται συχνά και κάποτε μου εκμυστηρεύθηκε πως μέσα της πιστεύει πως η θεία, νέα και γερή κοπέλα, δεν πρέπει να πέθανε αμέσως. Μπορεί και να τρελάθηκε και να μην ήξερε ούτε τ' όνομά της να πει. Μπορεί μετά τον πόλεμο να κατέληξε σε κάποιο άσυλο. Νομίζω πως είναι μια απίθανη υπόθεση. Γιατί ο Ερυθρός Σταυρός και άλλες οργανώσεις μετά τον πόλεμο φρόντισαν, με καταλόγους ονομάτων και με φωτογραφίες, που στέλνονταν εδώ και κει, να βοηθήσουν όλους τους άμοιρους και ξεκρέμαστους που έβγαιναν ζωντανό από τα στρατόπεδα. Άλλωστε είχαμε στην οικογένεια την περίπτωση μιας ξαδέλφης για την οποία είχε γίνει ήδη μνημόσυνο, ώσπου, κάποια στιγμή, εμφανίστηκε μπροστά μας, σώα και «αβλαβής».

Με τους πολέμους στην Βοσνία και το Κοσσυφοπέδιο ξαναζήσαμε τις φοβερές σκηνές με τις μετακινήσεις των πληθυσμών. Ο διωγμός των εβραίων είχε και άλλες διαστάσεις. Πάντως οι Βαλκάνιοι γείτονές μας μου θύμισαν τους δικούς μας όταν ταξίδευαν προς τα στρατόπεδα. Η ιστορία επαναλαμβάνεται συνηθίζουμε να λέμε.

Ποτέ βέβαια με τον ίδιο τρόπο. Παραλλαγές στο ίδιο θέμα, όπως στη μουσική. Τι ειρωνεία! Μόνο με μουσική δεν μοιάζει η ιστορία της ανθρωπότητας.

Από τον πρώτο κιόλας χρόνο του πολέμου, ο κίνδυνος για τους εβραίους ήταν εμφανής στις περιοχές υπό γερμανικό έλεγχο (η Αθήνα ήταν ιταλοκρατούμενη ως το 1943 και αυτό μας έδωσε κάποιο περιθώριο χρόνου). Για παν ενδεχόμενο, προσέχαμε τις κουβέντες μας μπροστά στον μικρό αδελφό και προπάντως δεν αναφέραμε την λέξη εβραίος. Όταν χρειάστηκε να κρυφτούμε, ο μπαμπάς είχε προτάσεις από φίλους, πρόθυμους να μας φιλοξενήσουν με κίνδυνο της ζωής τους.

Υπήρξαν μερικοί συγγενείς που φυγαδεύτηκαν, μέσω της Εύβοιας και των νησιών, στην Τουρκία και στη συνέχεια στην Μ. Ανατολή. Κάποια στιγμή, οι γονείς μας σκέφθηκαν να αποτολμήσουμε και εμείς αυτή την περιπέτεια. Η μάνα μας, κοκκινομάλα όπως η αδελφή της, έβαψε τα μαλλιά της για να μην την αναγνωρίσει κανείς. Τελικά δεν το διακινδυνέψαμε.

Όταν έφτασε η ώρα να κρυφτούμε, χωριστήκαμε. Οι γονείς στην οικογένεια του Λάκη Α. Ο μικρός μας αδελφός σε μια οικογένεια που είχε ένα παιδάκι της ηλικίας του. Εμείς τα δύο κορίτσια στο Νέο Φάληρο στην οικογένεια της Μαρίας Ψ. που ζούσε με τους γιους της Ι. και Χ.

Στο Νέο Φάληρο κυκλοφορούσαμε ελεύθερα. Διαδίδαμε πως ήρθαμε από την επαρχία, και δηλώναμε χριστιανικά ονόματα: Ζωή και Αντωνία Δημητρίου. Λέγαμε πως δεν είχαμε μαζί μας πιστοποιητικά γεννήσεως για να γραφτούμε στο σχολείο. Έπρεπε να απασχολούμαστε σαν όλα τα παιδιά για να μην δίνουμε υποψίες. Η σχολή Τσούρη μας δέχτηκε χωρίς πιστοποιητικά. Πηγαίναμε και στο κατηχητικό. Έχω ωραίες αναμνήσεις από το Νέο Φάληρο. Η οικογένεια που μας φιλοξενούσε μας έδειξε πολύ αγάπη. Μοιραζόμαστε το δωμάτιο της κυρίας Μαρίας. Η αδελφή μου σ' ένα κρεβάτι, εγώ στο άλλο αγκαλίτσα με την κυρία Μαρία. Τα δύο κρεβάτια ακουμπούσαν στον τοίχο και ανάμεσα υπήρχε ένας φαρδύς διάδρομος. Ένα βράδυ ξυπνάω και δεν βλέπω πλάι μου την κυρία Μαρία. Τρόμαξα λίγο και το είπα στην αδελφή μου. Μαζί βαλθήκαμε να την φωνάζουμε, μην τυχόν είχε βγει στην αυλή. Δεν πήραμε απάντηση. Με το σκοτάδι δεν είχαμε ιδέα τι ώρα ήταν. Αρχίσαμε να ανησυχούμε γιατί δεν απαντούσε κανείς. Οι γιοι της ήταν μεγάλοι και έβγαίναν έξω τα βράδια. Λέω στην αδελφή μου να βγει στον κήπο. Μου προτείνει να πάω εγώ. Καμιά μας δεν τολμούσε να σηκωθεί, μας είχε μπει η ιδέα και στις δυο, ότι η κυρία Μαρία έπεσε από το κρεβάτι και πέθανε... Στα παιδικά μάτια μας, καθώς ήταν α-

σπρομάλλα μάς φαινόταν γερόντισσα. Σε λίγο επέστρεψε. Είχε πάει στην γειτόνισσα για κουβέντα.

Στη μικρή κοινωνία του Νέου Φαλήρου υπήρχε και το γνωστό ζευγάρι Αττίκ και Κορίνα που οργάνωσαν για τα Χριστούγεννα στο σπίτι τους μια παράσταση, με διάφορα σκετς, επιστρατεύοντας ως ηθοποιούς τα παιδιά της γειτονιάς. Παίξαμε «το κοριτσάκι με τα σπιρίτα». Επίσης, η αδελφή μου κι εγώ τραγουδήσαμε ένα ντουέτο παριστάνοντας δύο υπηρετριούλες. Απόσπασμα από μια επιθεώρηση της εποχής εκείνης. Από τότε το επαναλαμβάναμε συχνά σε οικογενειακές συγκεντρώσεις:

*«Όλη μέρα στην κουζίνα,
Που μας τρώει η δουλειά,
Μες στην κάπνα μες την λέρα,
Ζούμε μεις τα δουλικά*

*Αχ... τι τραβάμε,
Εμείς τα καημένα,
Απ' αυτές τις κυρές, τις ζουρλές, παλαβές,
Πούχουν τα μαλλιά κατσαρά*

*Ξεσκονίστρες, ως και πλύστρες,
Ακόμα σφουγγαρίστρες και άλλα πολλά.
Από μας όλα ζητάνε, τις δουλειές κ.λπ.»*

Κάποτε ο Πειραιάς βομβαρδίστηκε άγρια και οι γονείς μας αποφάσισαν να μας καλέσουν στην Αθήνα, από φόβο μην μας βρει καμιμιά βόμβα. Τότε ο Λάκης νοίκιασε για μας ένα υπόγειο στην οδό Γ' Σεπτεμβρίου όπου συγκεντρώθηκε ξανά όλη η οικογένεια. Ως ενοικιαστές εμφανίζονταν ο Λάκης και η γυναίκα του. Ο αδελφός μας ήταν δήθεν γιος τους. Οι υπόλοιποι ζούσαμε διακριτικά στην σκιά τους. Ακόμη και τα ψώνια γίνονταν σε δύο φούρνους και τρεις μανάβηδες, για να μην υποψιαστεί η γειτονιά πως μια ολόκληρη οικογένεια ζούσε στην σκιά των επισήμων ενοικιαστών. Το βράδυ βγάξαμε βόλτα τον μικρό μας αδελφό. Ένα βράδυ βλέπουμε την γειτόνισσα του πρώτου ορόφου στο παράθυρο. Ο μικρός - τεσσάρων χρονών τότε - την χαιρετά και της λέει: «εμείς βγαίνουμε μόνο το βράδυ γιατί φοβόμαστε τους γερμανούς!». Η γειτόνισσα ήταν μια γερμανίδα παντρεμένη, πριν από τον πόλεμο, με έλληνα. Ευτυχώς η ιστορία δεν είχε συνέχεια.

Στο απέναντι σπίτι έμενε μια γεροντοκόρη που αγαπούσε πολύ τον αδελφό μου. Ήθελε να τον παίρνει σπίτι της, να τον παίζει, να τον κερνάει. Εμείς την αποφεύγαμε. Φοβόμαστε μην τυχόν ο μικρός θελήσει να κάνει πιπί του στο σπίτι της και εκείνη δει την περιτομή στο

πουλάκι του. «Τρέχα μαζί!» μούλεγε ο μπαμπάς. Μάς είχε γίνει πολύ φορτική. Όταν απελευθερωθήκαμε, ο μπαμπάς της τα έψαλε: «Δεν έβλεπες κυρά μου πως μας ενοχλούσε; έπαιζες με τον πόνο μας;».

Σ' αυτό το σπίτι μείναμε ως την απελευθέρωση. Στην κουζίνα υπήρχαν συνεχώς απλωμένα ρούχα. Ο φωταγωγός ήταν πολύ στενάχωρος και άλλωστε δεν χρειαζόταν οι γείτονες να βλέπουν την μπουγάδα μας.

Το χιούμορ δεν έλειπε στις κουβέντες μας, βάλαμο για την εποχή εκείνη. Ο πατέρας μας διηγόταν πολλά αστεία, είχε διαβάσει ένα ολόκληρο βιβλίο με ανέκδοτα. Μου άρεσε ένα λογοπαίγνιο που είχε φτιάξει με το κατοχικό του όνομα: Νιόνιος: δυο φορές νιός.

Ο Λάκης και ο μπαμπάς φρόντιζαν με πολύ προσοχή τα έξοδα, δηλαδή τα ψώνια για φαγητό. Δεν ξέραμε πόσο θα κρατούσε αυτή η κατάσταση. Μια μέρα αποφασίστηκε να φάμε ένα αυγό ο καθένας μας. Εγώ είχα την φαινή ιδέα, για ν' απολαύσω περισσότερο το αυγό μου, να κάνω τον κρόκο χτυπητό και το ασπράδι τηγανητό. Όμως, αντί να βάλω ζάχαρη στον κρόκο, έβαλα σιμιγδάλι. Για να διορθώσω το λάθος, ανακάτεψα το ασπράδι με το μίγμα και το τηγάνισα, με αποτέλεσμα το αυγό να ψηθεί αμέσως και το σιμιγδάλι να μείνει ωμό. Σκέτη αποτυχία! Μια άλλη φορά, μιας και η δραχμή είχε ραγδαία υποτίμηση, ο μπαμπάς αποφάσισε να κάνει μια... σπατάλη: μας κέρασε κουλούρια με σουσάμι, που τού κόστισαν 4.000.000.000 δραχμές το ένα!

Όλο το καλοκαίρι του 1944 το περάσαμε στο υπόγειο. Ανάβαμε κατόλ για τα κουνούπια. Ένα βράδυ το κατόλ ήταν ελλατωματικό κι αντί καπνού έβγαζε σπίθες. Ένας γερμανός που έμενε στην απέναντι πολυκατοικία ήρθε να κάνει έρευνα. Πέρασε το κατόλ για... ασύρματο. Μια άλλη φορά, ο μπαμπάς κάπνιζε στο κατώφλι της πόρτας. Ένας γερμανός σταμάτησε και έσκυψε επάνω του. Ήθελε φωτιά από το τσιγάρο του μπαμπά!

Με την αδελφή μου είχαμε γίνει ατσίδες στο τάβλι και τα χαρτιά. Στο τάβλι παίζαμε πόρτες και πλακωτό. Στα χαρτιά, πινάκλ και για περισσότερη συγκίνηση προσθέταμε διπλούς τζόκερς στην τράπουλα. Πολλά βιβλία δεν είχαμε. Είχαμε μάθει απέξω τα διηγήματα της Πηνελόπης Δέλτα που διαθέταμε. Οι γονείς μας διάβαζαν τόνους αστυνομικά μυθιστορήματα από την δανειστική βιβλιοθήκη του Ελευθερουδάκη. Ο Λάκης φρόντιζε και γι' αυτά. Ο μπαμπάς προπορευόταν πάντα στα βιβλία. Είχε πολύ χρόνο στη διάθεσή του ενώ η μαμά είχε να φροντίσει και το νοικοκυριό. Ένα βράδυ η μαμά δεν είχε ύπνο και σκεπτόταν την πλοκή του μυθιστορήματος. Αδημονούσε να μάθει ποιος ήταν ο δολο-

φόνος. Σκουντάει τον μπαμπά και τον ρωτάει, συνθηματικά, για να μην ενοχλήσει τους υπόλοιπους:

ΣΟ, ποιος τον ΣΚΟ;

(ΣΟλωμόν ποιος τον ΣΚΟτωσε;).

Η έκφραση έμεινε ιστορική στην οικογένεια.

Πότε - πότε μ' έπιανε απελπισία. Έπεφτα στο πάτωμα και χτυπιόμουν. Ο μπαμπάς προσπαθούσε να με λογικέψει: «σκέψου τα ξαδέλφια σου που δεν ξέρουμε τι απέγιναν...». Η αδελφή μου θυμάται πως απαντούσα: «ας παίξω λίγο στο δρόμο κι ας με πιάσουν οι γερμανοί!».

Προσέχαμε πάρα πολύ να μην δώσουμε αφορμή στους ναζί να μας πιάσουν. Ένα βράδυ ο μπαμπάς πήγε να δει τον παππού που αρνιόταν να κρυφτεί, για να τον πείσει ν' αλλάξει γνώμη. Ξεκίνησαν μαζί με τον Λάκη. Σ' ένα ταξί ο ένας, και από πίσω, σ' ένα δεύτερο ταξί, ο άλλος. Όπως στα αστυνομικά έργα. Η μαμά για ασφάλεια αποφάσισε να μας πάει βόλτα και να επιστρέψουμε στο σπίτι αφού θα είχε γυρίσει ο μπαμπάς. Η συνεννόηση ήταν να ανάψει το φως της κουζίνας για να καταλάβουμε ότι είχε επιστρέψει. Ευτυχώς όλα πήγαν καλά. Δεν ξέρω τι θα γινόταν αν συλλάμβαναν τον μπαμπά...

Όλο το διάστημα που κρυβόμαστε, εκτός από τον φόβο των γερμανών, με ταλαιπωρούσε κάτι ακόμα. Η οικογένεια μας είχε ξαφνικά μεγαλώσει, είχαν μπει καινούργια στοιχεία, άνθρωποι διαφορετικοί από εμάς στη νοοτροπία, και στην κουλτούρα. Ήμουν αρκετά μεγάλη για να συναισθάνομαι πως δεν έπρεπε να επιβαρύνω τους γονείς μου με τέτοιες ανησυχίες. Παρ' όλο που έβλεπα την αγάπη και την φροντίδα των ανθρώπων που μας φιλοξενούσαν, με ενοχλούσε που είχαμε χάσει τη συνοχή (intimite) μας. Η συγκατοίκηση δεν είναι εύκολη υπόθεση, ακόμη και για παιδιά.

Η απελευθέρωση ήταν λύτρωση αλλά και πένθος. Αποκάλυψε όλες τις απώλειες που μας προξένησε αυτός ο πόλεμος. Ακολούθησαν τα Δεκεμβριανά. Τότε είδα για πρώτη φορά σκοτωμένο. Ήταν ένα νεαρό αγόρι ξαπλωμένο στο παρεκκλήσι της Αγίας Ζώνης στην Κυψέλη. Μόνο τα σγουρά μαλλιά του ήταν ξεσκεπάστα. Η καμπάνια της εκκλησίας κτυπούσε συνεχώς πένθιμα. Ακόμη ένα παλικάρι... λέγαμε.

Η γενιά μου έμεινε βαθιά σηματοδεδιμένη από την εμπειρία του ναζισμού. Οι συνέπειες αυτού του πολέμου είναι ανυπολόγιστες. Μετά από τόσες δεκαετίες τα ψυχικά τραύματα αναβιώνουν με το παραμικρό. Γιατί η μνήμη, όπως γράφει ο εκλεκτός Γ. Θανασέκος, δεν βυθίζεται στο παρελθόν, αλλά «τριγυρίζει, πεινασμένη, γύρω από το παρόν...».

Κείμενα Τιμής

Συνέχεια από τη σελ. 2

Στην ψυχή του Ελληνικού λαού παραμένει ζωντανή η μνήμη της Ελληνιστικής εποχής κατά την οποία οι Ισραηλίτες συμμετείχαν στο πνεύμα της Ελληνικής φιλοσοφίας και επιστήμης και χρησιμοποιούσαν την Ελληνική ως μητρική τους γλώσσα.

Στην αρχαιότητα, οι Εβραίοι αποκαλούσαν ελληνοιστές τους Εβραίους θιασώτες του Ελληνικού πολιτισμού, του Ελληνικού πνεύματος. Εάν τα μέτρα αυτά είχαν εφαρμοστεί και στην Αρχαία Ελλάδα κατά των Ελλήνων Ισραηλιτών, θα είχαν προσβάλλει το αίσθημα του λαού, του οποίου η ψυχή απορρόφησε μέσα της τις μεγάλες παραδόσεις του Ελληνικού πνεύματος.

Η Ελληνική Κυβέρνηση, Εξοχώτατε, αναγνωρίζει, στο πλαίσιο της πολιτικής την οποία εφαρμόζει από την στρατιωτική κατάληψη της Ελλάδος, ως νόμιμα εκείνα τα μέτρα των δυνάμεων κατοχής, τα οποία αναγνωρίζονται βάσει των ισχυόντων κανόνων του δικαίου του πολέμου. Για τον λόγο αυτόν, η Ελληνική Κυβέρνηση ενδεχομένως θα αναγνώριζε μέτρα κατά Ελλήνων πολιτών Ισραηλιτικού θρησκευματος, τα οποία θα απέβλεπαν στην ασφάλεια των Γερμανικών ενόπλων δυνάμεων και τα οποία θα ήταν απαραίτητα, λόγω των αναγκών, για την διεξαγωγή επιχειρήσεων. Όπως γνωρίζουμε, σε άλλα κράτη, όπως για παράδειγμα στην Ουγγαρία, ελήφθησαν μόνο περιοριστικά μέτρα κατά των Εβραίων. Σε περίπτωση που πρόκειται για τέτοιου είδους μέτρα με προσωρινό χαρακτήρα, τα οποία δεν θα είχαν ως αποτέλεσμα την μετακίνηση των Ελλήνων Ισραηλιτών εκτός της χώρας, η Ελληνική Κυβέρνηση θα ήταν έτοιμη να συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής για την εφαρμογή των μέτρων αυτών.

Ως εκ τούτου λαμβάνω την τιμή να παρακαλέσω την Εξοχότητά σας όπως ευαρεσθηθείτε να γνωστοποιήσετε τις ανωτέρω απόψεις της Ελληνικής Κυβερνήσεως στις αρμόδιες Γερμανικές Αρχές. Διατηρώ την ελπίδα ότι η κίνησή μου αυτή προς τις αρμόδιες Αρχές θα βρει την αρμόζουσα ανταπόκριση ώστε να αποφευχθεί κάθε μέτρο, το οποίο θα μπορούσε να διαταράξει την ψυχική κατάσταση του Ελληνικού λαού, στον οποίο τα μέτρα που πρόσφατα ελήφθησαν από την Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση άφησαν μια πολύ καλή εντύπωση.

Ο Ελληνικός λαός πάντοτε έβλεπε τους Ισραηλίτες συμπολίτες του με ζοφερή συμπάθεια και εξακολουθεί να το κάνει μέχρι σήμερα, επειδή αυτοί ακόμη αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο της τάξεως και της νομιμοφροσύνης.

Παρακαλώ, Εξοχώτατε, δεχθείτε και με την παρούσα ευκαιρία την έκφραση της εξαιρετης υπολήψεώς μου.

Ι. Κ. Ράλλης

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ Δαμασκηνός, στα πλαίσια της α-καταπόνητης μέριμνάς του για τους Έλληνες Εβραίους, εκτός από τις ήδη γνωστές ενέργειες, απέστειλε στις 31 Μαρτίου 1944 το παρακάτω έγγραφο προς τον επιτετραμμένο (Chargé d' Affaires) του Γερμανικού Ράιχ. (Το κείμενο είναι επίσης στη γερμανική γλώσσα και δημοσιεύεται σε μετάφραση).

Άλλη μια (μάταιη) προσπάθεια του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού να εξαιρεθούν από τα αντιεβραϊκά μέτρα τουλάχιστον τα άτομα νεαρής ηλικίας, οι γέροντες και οι ανάπηροι του πολέμου.

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

**Προς τον Κύριο
Επιτετραμμένο του Γερμανικού
Ράιχ (Κράτους)
Αθήνα**

Κατά τη διάρκεια της σημερινής συσκέψεως μεταξύ της Αυτού Μακαριότητος του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος και του Κυρίου Επιτετραμμένου του Γερμανικού Ράιχ (Κράτους), η Αυτού Μακαριότης έλαβε την τιμή να επιληφθεί του ζητήματος των τελευταίων μέτρων κατά των Ελλήνων Εβραίων και επανέλαβε την παράκληση όπως τα νεαρά σε ηλικία άτομα, οι γέροντες, οι ανάπηροι πολέμου και τα θύματα πολέμου εξαιρεθούν από την αναγκαστική εκτέλεση των μέτρων αυτών.

Με την παρούσα επιστολή, η Αυτού Μακαριότης ο Αρχιεπίσκοπος λαμβάνει την τιμή να εκδηλώσει εκ νέου την παράκληση αυτή και να εκφράσει την ελπίδα ότι θα εκπληρωθεί στο μέτρο του δυνατού.

Οι προσπάθειες, οι οποίες ήδη έχουν αναληφθεί από την πολιτική αντιπροσωπεία του Ράιχ και ο αναμφισβήτητος ανθρωπιστικός χαρακτήρας των ενεργειών της, πείθουν τον Αρχιεπίσκοπο ότι θα βρει ανάλογη κατανόηση και από την πλευρά της Γερμανικής Αστυνομίας. Επιπλέον, ότι σε τελευταία ανάλυση το ζήτημα αφορά έναν πολύ περιορισμένο αριθμό ατόμων, τους οποίους η Αρχιεπισκοπή ενδέχεται ακόμη και να τους διατηρήσει σε ξεχωριστά ιδρύματα με δική της ευθύνη.

Η Αυτού Μακαριότης ο Αρχιεπίσκοπος ευχαριστεί εκ των προτέρων τον Επιτετραμμένο του Γερμανικού Ράιχ για τις προσπάθειές του στο ζήτημα αυτό και δρᾶτται της ευκαιρίας να τον διαβεβαιώσει για τον ιδιαίτερο σεβασμό του.

**Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος
Αθήνα, 31.3. 1944**

ΤΑ ΔΥΟ παραπάνω κείμενα είναι τόσο εύγλωττα ώστε δεν χρειάζονται σχολιασμούς ή κοσμητικά επίθετα. Μιλούν από μόνα τους και τιμούν τους αποστολείς τους. Είναι κείμενα που παραμένουν στη μνήμη και στην καρδιά του Ελληνικού Εβραϊσμού.

Βιβλίο

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ
ΜΙΣΡΑΧΗ:

Ο τίτλος του δικαίου

(Αθήνα, 2001)

Στην κρίσιμη περίοδο του 1939 - 1945 και ιδιαίτερα στο διωγμό των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης κατά το Ολοκαύτωμα αναφέρεται το νέο βιβλίο της κας Ευαγγελίας Μισραχή, γνωστής συγγραφέως από τα πολυάριθμα βιβλία της (ποίηση, μυθιστορήματα, νουβέλες, διηγήματα κ.λπ.). Πρόκειται για ένα βιβλίο - «ντοκουμέντο» αφού αποτελεί την πραγματική βιογραφία του συζύγου της συγγραφέως. Μέσα από τις μνήμες και τα τρομαγμένα μάτια ενός παιδιού, καταγράφεται όλη εκείνη η θλιβερή εποχή των ανατριχιαστικών γεγονότων, που θα μείνει ανεξίτηλα χαραγμένη στη συνείδηση της ανθρωπότητας.

Μια οικογένεια που προσπαθεί να επιβιώσει μ' όποιον τρόπο μπορεί και κυρίως να καταφέρει να διατηρήσει την ψυχική ισορροπία ενός παιδιού που ζει τόσο βασανιστικά. Με λίγη συζήτηση, με λίγο διάβασμα και με την απέραντη σιωπή, καταφέρει να ξεπεράσει με τον ένα ή άλλο τρόπο τις απερίγραπτες δυσκολίες.

Στις σελίδες του βιβλίου παρουσιάζονται όλες οι πτυχές της δοκιμασίας που πέρασε η οικογένεια σωστά ψυχολογημένες και οι οποίες από μια απόσταση χρόνου αγγίζουν το πρόβλημα με τη δέουσα ανθρωπινή δυναμική και την πρόποσα αξιολόγηση.

Η συγγραφέως μεταφέρει επίσης ανάγλυφα στο πνεύμα της εποχής, επισημαίνοντας την αξία των ανθρώπων εκείνων που στάθηκαν

στο πλευρό των δοκιμαζομένων και τους έκρουσαν με κίνδυνο της ζωής τους.

Βιβλίο που συγκινεί αλλά και διδάσκει.

ΘΑΝΑΣΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ:

Οι Εβραίοι της Κέρκυρας και το πέρασμά τους από τη Λευκάδα στο δρόμο προς το Άουσβιτς - Ιούνιος 1944

(Αθήνα, Κ.Ι.Σ., 2001)

Υστερα από μεθοδική έρευνα ο καθηγητής κ. Θ. Καλαφάτης παρουσιάζει τεκμηριωμένα τα όσα συνέβησαν στη Λευκάδα τις λίγες ώρες του Ιουνίου 1944 όταν οι Εβραίοι της Κέρκυρας πέρασαν από χειροδουμμένοι στα χιτλερικά στρατόπεδα του θανάτου. Περιέχονται ιστορικά στοιχεία για την εβραϊκή παρουσία στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλλονιά και τη Λευκάδα από την εποχή των Μέσων Χρόνων μέχρι σήμερα.

Όσον αφορά το συγκεκριμένο γεγονός της συνδρομής που οι κάτοικοι της Λευκάδος παρέσχον αυθόρμητα στους καταδιωκόμενους Εβραίους, ο συγγραφέας παρουσιάζει τα ονόματα των Λευκαδιτών και το κατά ποιο τρόπο ο καθένας βοήθησε.

Πρόκειται για πρωτότυπη μελέτη με πολλά νέα ενδιαφέροντα στοιχεία.

ANNE MATALON:

Conférence au club des intimes

Σύσκεψη στη Λέσχη των Αποκρούφων

(Εκδόσεις Phébus, σελ. 224)

Εκείνος που έχει διαβάσει αυτό το βιβλίο θα δυσκολευτεί να θυμηθεί ακριβώς τα ονόματα των ηρώων, τις περιπέτειες που έζησαν, τα πάθη ή τα ψεγάδια τους. Αλλά θα συζητήσει σίγουρα το πρόσχαρο χάρισμα της αφήγησης, την ικανότητα της συγγραφέως, τον οίστρο της, την τρυφερότητα της και πάνω απ' όλα ότι η ιστορία εκτυλίσσεται στη Θεσσαλονίκη.

Κύρια προσωπικότητα, παρά πλάι, είναι η πόλη που έ-

λαβε όλες τις φροντίδες της συγγραφέως. Μας την παρουσιάζει στις αρχές του περασμένου αιώνα. Από την εποχή των διωγμών της Ισπανίας τον 15ο αιώνα αποτελεί την πιο πυκνοκατοικημένη σε σεφαραδικό πληθυσμό περιοχή. Ανέκαθεν σε παρακμή, καλλιεργεί τους κοσμικούς της εκλεπτυσμούς, τις οικογενειακές της συνήθειες και την ασύγκριτη κουζίνα της, ούτε ελληνική, ούτε τουρκική, ούτε ακόμη εβραϊκή, αλλά θεσσαλονικιότητα και άρα λίγο ισπανική. Χωρίς να ξεχάσει το πλέγμα των μυστικών ή των επιστημονικών της εταιριών, των θρησκευτικών της αρέσεων και των ανείπωτων ταμπού που ένας περαστικός ορνιθολόγος μελέτα στα κρυφά.

Η Άννα Ματαλόν μας δείχνει όλους αυτούς τους αναβρασμούς, όλες αυτές τις απολαύσεις, αυτές τις γυναίκες, λίγο παχουλές κι αυτούς τους άνδρες τους, κάπως πολυάσχολους κι αυτές τις αστραπιαίες εκδηλώσεις ωμότητας που και που, γιατί έτσι είναι ο κόσμος.

Η συγγραφέας κάνει να έρθουν στην πόλη της δύο νέοι ζωγράφοι, πολύ δυτικοί. Ψάχνουν το δρόμο τους κεντριμένοι από το στοιχείο που τους πρότεινε μια ταξιδιώτισσα: «Να ζωγραφίσουν τον κόσμο εν κινήσει». Βρισκόμαστε στα 1912: Η χρονολογία μετράει όπως και ο τόπος. Η ευρωπαϊκή ζωγραφική στέκεται διστακτική μπροστά στο αφηρημένο, οι κυβερνήσεις μπροστά στον πόλεμο. Και η Θεσσαλονίκη μαραζώνει στην καρδιά των βαλκανικών εκρήξεων, προκαταρκτικές εκπυροσφορήσεις της παγκόσμιας σύγκρουσης - με την κατάρρευση του λυμανιού.

Χωρίς αυτό να είναι το θέμα του βιβλίου, η τέχνη αποτελεί το κεντρικό θέμα, αυτό ακριβώς της «Σύσκεψης» που αναγγέλλεται στον τίτλο του βιβλίου στη «Λέσχη των αποκρούφων». Όπου συζητώνται πολλά πράγματα. Έτσι ο ένας από τους νέους ζωγράφους θα διαλέξει μια γλυκεία εμπορική ευκολία ενώ ο άλλος συγκινημένος από τον αυθορμητισμό ενός ενήλικα που δεν μπορεί να αποτυπωθεί θα αναζητήσει το χρώμα και την κίνηση. Και οι δύο εκπλήσσονται κάπως που βρήκαν το δρόμο τους αλλά να «Η Θεσσαλονίκη τους ξενίτησε, η Θεσσαλονίκη τους μετέφερε, τους έβγαλε σε άλλους δρόμους». Η θεωρητική συζή-

τηση που αρχίζει μεταξύ των δύο φίλων δεν τους εμποδίζει ούτε να απολαμβάνουν την εύγευστη μπροζοπολή ούτε να ταραχτούν ειλικρινά όταν ένας Τούρκος αξιωματούχος βιάζει τη σπιτονοικοκυρά τους «την πιο όμορφη γυναίκα της Θεσσαλονίκης», να αγανακτήσουν όταν ο σύζυγος απαρνιέται το δυστυχισμένο θύμα, ούτε και να αναστενάζουν από ανακούφιση, λίγο αμήχανοι, όταν εκείνη αρνείται να κλάψει για τη μοίρα της: «βγαίνουν από την ξενοιασιά τους».

Σ' αυτό το απολαυστικό και έξυπνο βιβλίο ο τόπος της αφήγησης δίνει μια ξεχωριστή γεύση. Γιατί η Άννα Ματαλόν, της οποίας οι παππούδες έζησαν στη Θεσσαλονίκη, διηγείται με έναν τρόπο πολύ πρωτότυπο και ίσως αφηγηματικό έτσι στη Θεσσαλονίκη. Της αρέσει να διακόπτει την αφήγησή της για να διευκρινίσει μια βιογραφία ή να διηγηθεί μία περιπέτεια. Να περάσει δηλαδή σε ένα άλλο πράγμα που δεν είναι ακριβώς άλλο πράγμα και κάθε παρέκβαση συντελεί στο σχέδιο: να ζωγραφίσει μια πόλη, έναν κόσμο. Ο ενεστώτας είναι ο αγαπημένος της χρόνος και τον χρησιμοποιεί με δεξιοτεχνία. Κατορθώνει επίσης να παγώσει τη δράση, π.χ. την ώρα της σιέτας, για να περάσει την παρέλαση των πρωταγωνιστών της δίνοντας πληροφορίες για το πού βρίσκονται και τι κάνουν και κάθε επισήμανση μας πληροφορεί για το μικρό της κόσμο.

Αλλού μιμείται τις σκηνακές υποδείξεις ενός σκηνοθέτη: βγαίνει, τακτοποιεί τις ακουαρέλλες της, σκέπτεται τον έρωτα ή ακόμη «επωφελείται για να μην έχει να κάνει τίποτα». Και πράγματι κατά βάθος πρόκειται για ένα θέατρο. Μόλις πέσει η αυλαία, πρέπει να γυρίσεις στο σπίτι σου αλλά για τους νεαρούς ζωγράφους «το να εγκαταλείψεις τη Θεσσαλονίκη είναι σαν να ξυπνάς, είναι σχεδόν τόσο δύσκολο και επώδυνο όσο το να βγαίνεις από χαλάρωση. Το να εγκαταλείψεις αυτή την πόλη είναι σαν να σταματήσεις να είσαι αιωρούμενος, να πρέπει να ξαναδραστηριοποιηθείς, να κάνεις επιλογές, να σκεφτείς το μέλλον». Περίπου η ίδια αίσθηση λύπης όπως όταν κλείνεις αυτό το γοητευτικό βιβλίο.

(«Le Monde» 7.9.2001
- Μετάφραση
Μπέλλας Ααρών)

“CHRONIKA”

Organ of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulis Str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++301-32 44 315, fax: ++301-33 13 852

e-mail: hhkis@hellasnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of the contents of issue 176, vol. 24

November – December 2001

✓ We publish two texts titled "**Texts of Honour**" that were sent to the German Occupation Authorities by the Greek Prime Minister at the time Ioannis Rallis and the Archbishop of Athens, Damaskinos, concerning the rescue of Greek Jews. These documents were dated October 7, 1943 and March 31, 1944, respectively. Their aim was the protection of Greek Jews from being arrested and deported. These texts are always in the memory and the hearts of Greek Jews.

✓ A historic study of Messrs. Phoebos Economou and Marinus Sarigiannis examines the position of the **Jewish Community of Thessaloniki**, when, in 1912, the city was liberated from the Turks and was incorporated in the Greek State. A relevant subject is described in the book of Anne Matalon "Conference au club des intimes", presented on the publications' page of this issue.

✓ The **Jewish Community of Larissa** (Thessaly) had been one of the oldest and largest ones in Greece. We publish a text by Mrs. Betty Saias – Magrizou on the Jewish cemetery of the city, from the book "City of Silence" by Vangelis Kolonas. We also publish a report of the late Kanaris Constantinis, dated September 14, 1946, in which he describes the tragic situation of the Community after the Holocaust.

✓ We publish a study of Mrs. Afendra Moutzali, on the **Jewish Community of Patras** (Peloponese), during the Byzantine period (Middle Ages) until the Community was wiped out in the Holocaust.

✓ Two cities of Greece, **Lefkada** (Ionian Islands) and **Preveza** (Epirus), recently organized events in the memory of local Jews who perished in the Holocaust.

✓ We publish a short story by Dolly Asher, titled "**Aunt Sarina and other stories of German occupation**", which was awarded a prize in the anti-racial competition announced by the Greek State Radio and the Central Board of Jewish Communities in Greece, in the "Memory of Greek Jews Martyrs of the Holocaust".

We close the issue with book presentations.

(Translation: Rebecca Kamhi)

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΪΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 32.44.315-8

E-mail: hhkis@hellasnet.gr

Internet site: <http://www.kis.gr>

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν
τις απόψεις των συγγραφέων τους.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 72 18 421

Διανέμεται Δωρεάν